

---

ДИДАКТИЧЕСКИ АКЦЕНТИ ПО ТЕМАТА  
БАЛКАНСКИ ВОЙНИ (1912–1913)  
В ИСТОРИОГРАФИЯТА И В УЧЕБНИЦИТЕ  
ПО ИСТОРИЯ

†СВЕТОСЛАВ БУДИНОВ

† Светослав Будинов. ДИДАКТИЧЕСКИЕ АКЦЕНТЫ ПО ТЕМЕ БАЛКАНСКИЕ ВОЙНЫ (1912–1913 гг.) В ИСТОРИОГРАФИИ И УЧЕБНИКАХ ПО ИСТОРИИ

Идея настоящей работы состоит в том, чтобы найти дидактические акценты образно-суггестивной, воспитывающей личное отношение, стороне в содержательной интерпретации Балканских войн (1912–1913 гг.).

Отмеченные в статье дидактические акценты, относятся к вопросу о ценностях, которые формируются в процессе изучения истории, в данном случае – о ценностном отношении к событиям, фактам и личностям, связанным с Первой и Второй Балканскими войнами.

В основном анализируются болгарские авторы, ибо национальное историописание, в первую очередь, определяет историческое образование и воспитание во всякой отдельной стране.

Хронологические границы начинаются с 1912 г., так как первые публикации появляются в начале военных действий и доходят до последних исследований по проблемам Балканских войн в начале 90-х годов.

Критерием внутренней периодизации является интенсивность издаваемых публикаций и параллельно с этим изменения политических настроений в соответствии с внешнеполитическими ориентирами и альтернативами для Болгарии.

† Svetoslav Budinov. SOME DIDACTIC ASPECTS ON THE THEME *THE BALKAN WARS* (1912–1913) IN HISTORIOGRAPHY AND HISTORY TEXTBOOKS

This research attempt is made with the idea to study certain didactic aspects in the interpretation of the theme of the Balkan Wars (1912–1913). Thus an attention is paid to the imaginative-perceptive aspects of the historic content leading to the formation of certain attitudes.

The didactic accents mentioned touch upon the values interpretation side of teaching history in general and the attitudes as an element of the values-system interpreting the events, historical facts and personalities of the two Balkan wars.

The study includes mainly Bulgarian authors because the national historiography is the main factor determining the historical education in a given country.

The chronological framework begins from the year 1912 as it was exactly then when the first studies of the theme occurred and ends with the most recent studies written in the early 1990's.

The classification made as an internal periodization is based on one hand on the intensity of publications that is done alongside the political motivations and on the other hand – on some starting points and alternatives coming from abroad.

## 1. ДИДАКТИЧЕСКИЯТ ПРОЧИТ НА ПЪРВАТА И ВТОРАТА БАЛКАНСКА ВОЙНА (1912–1913) (ОБЩ ПРЕГЛЕД)

Прочитът на написаното по темата *Балкански войни (1912–1913)*, по принцип, би означавал преглед на историографията.

Понятието *историография* се определя и като „свкупност от исторически изследвания и съчинения, посветени на ... даден проблем“, но в този смисъл е направо невъзможно разграничаването на това, което да се категоризира като чиста наука – изследванията на професионални историци, които трябва да носят белега на безпристрастния академизъм – от, често и особено в случая с Балканските войни (1912–1913), значителния обем спомени, бележки и пр. интерпретации, от позицията на личното или политическото обвързано пристрастие. Такова разграничаване е невъзможно, защото често титулувани иначе историци са обременени в усилието си на пропагандатори. То е невъзможно и защото в общия масив писания за Балканските войни от 1912–1913 г. преобладават публикациите именно на автори, чиято професия не е историята – предимно военни и политици.

Тук обаче са отделени и остават вън от този преглед картините на събития и персонажи от годините 1912–1913, които се вметват в т. нар. художествен образ, не защото представата за онези паметни събития изключва своето формиране от художествения образ – напротив, а поради това че настоящето вметва своя предмет в търсенето на *дидактическите акценти* само в научно-образователната подсистема на историческа комуникация. Това изключва и мас-медийният източник на комуникация.

По традиция и по правило съвременните автори правят в началото на своите изследвания и един преглед на историографията до момента на своето издание, а колкото до изрично фокусирани върху историографския преглед по темата работи, то това са основно две – на Крумка Шарова<sup>1</sup> и анализът на новата балканска историография на Р. Попов и Б. Самарджиев<sup>2</sup>, но последното касае чуждите, не българските автори. Що се отнася до първата работа – тя носи белега на своето политическо време – 1950 г. – и по-скоро се вметва в рамката на политически зададените акценти за доказване научната несъстоятелност в буржоазните публикации.

Настоящият преглед на историографията включва основно български автори, защото, първо, националната историография определя историческото образование и възпитание в една страна. Доколкото към приложението ще присъстват чужди имена – тук са предпочетени онези, на които главно се позовават българските изследователи. Това предполага най-авторитетните публикации, както и характерни такива, наложители съответните свои концепции, независимо дали са исторически верни или националнополитически субективни. Така се очертава най-общият шрих на международно значимия интерес към Балканските

войни (1912–1913). По-особено е мястото на балканските истории, чийто интерес и преимуществен брой публикации е естествено обясним с пряката ангажираност на балканските страни във войните от 1912-а, 1913-а година. Но се налага вътрешно разграничаване, което може да се направи и предварително: от една страна – турските автори, и от друга – гръцките и сръбските (югославските), към която втора група се причисляват и румънските\*, особено по проблемите на Втората балканска война\*\*. Разграничаването се налага по няколко причини: първо – във войната от 1912 г. Турция стои от едната страна на фронта срещу съюзените балкански държави; това я дистанцира и поради наследството в мисленето на турците като завоеватели и господари на Балканите в продължение на векове и, когато през Втората балканска война Турция навлиза в Тракия и воюва срещу България, тя не е в съюз с Гърция, Сърбия или Румъния. Второ – и без задълбочен прочит на гръцката, сръбската и румънската историография е добре известно, че след Балканските войни антибългарското настроение и злостната пропаганда на Атина, Белград и Букурещ измества лозунгите на освободителния порив срещу османския поробител, за да посочи като свой основен враг(!?) българите. (Но това е звученето в немалка част и от българската историопис в определено време.) Но въпросът е в сравнението на акцентите, които поставя гръцката, югославската и румънската литература спрямо тези в българската.

Хронологичната рамка на този общ преглед е заключена от 1912 г. – защото първите публикации се появяват още в самото начало на военните действия – и достигат до последните изследвания по проблемите на Балканските войни от началото на 90-те години.

В количествен аспект публикациите по темата *Балкански войни (1912–1913)* са многобройни и това има най-малкото две обяснения: едното е в интереса, който съдбоносните събития от 1912-а, 1913-а година предизвикват, а другото е в огромния масив документи като база за изследване. И тези документи са както от сферата на политиката, в смисъл на дипломацията по подготовката на Балканския съюз, договореностите със Сърбия и Гърция, преговорите в Лондон, после в Букурещ и Цариград и пр., така и военните материали. Но в иначе много големия брой национални публикации по темата значително по-малко са тези, които търсят цялостния облик на двете Балкански войни<sup>3</sup> – останалите са посветени на отделни аспекти.

Практиката на един историографски анализ изисква, първо, определянето на основните фактографски аспекти на досега правените проучвания; на следващо място е подреждането на различните (ако съществуват) изследователски школи, както и подчертаването на особеното като характерна специфика на дадени публикации.

---

\* Албанската литература по проблемите на Балканските войни (1912–1913) не е позната у нас и не е била предмет на изследване и позоваване. Вж. Попов, Р., Б. Самарджиев. Проблеми на Балканската война в новата балканска историография. – Векове, 1972, № 4, с. 49 сл.

\*\* Лично аз предпочитам поне тук да я наричам Втора балканска, а не Междусъюзническа война, защото не само бившите съюзници – Сърбия и Гърция, но и Турция, както и Румъния воюват срещу България.

От методологическа гледна точка се обособяват изданията до и след 1944 г., разделени от своите политически маркери.

Марксистическата историография бе освободена от всякакво въздържание в критиката спрямо политическите и военните кръгове и личности на буржоазната епоха, както и от булото на недосегаемост, покриващо монархическия институт и в частност, цар Фердинанд – напротив – и това ѝ позволи съсредоточаването към някои страни от Балканските войни (1912–1913), които убягваха или бяха отбягвани от предходните автори. Например проблемът с *народното* и по-конкретно недоволството на войниците във войната срещу бившите съюзници<sup>4</sup>; отделни аспекти от външнополитическото обкръжение на събитията от 1912-а, 1913-а година<sup>5</sup>; най-после *класово-партийният* подход отвори възможността да се „изобличи и късогледството на управляващите кръгове, и греховете на опозицията, и намесата на империалистическите сили, печелещи от противоречията между балканските държави“<sup>6</sup>. Но тъкмо класово-партийният подход и по-право политическото задание доведе прилагането на черно-бялата схема<sup>7</sup> в поръчаното изграждане одиозния образ на буржоазията и монарха.

Колкото до историографията преди 1944 г., първата най-сериозна нейна заслуга е в събирането на документите, осветляващи детайлно събитията от годините 1912 и 1913. Но близостта до тези събития, политическата ангажираност и прякото участие в тях, носейки автентичността на съпричастие, наред с това носи и белега на субективизма. Много трудно е да се разграничат писанията на историци, доколкото такива са оставили подписа си под изследвания за Балканските войни (1912–1913) преди 1944 г., от спомените, мемоарите, бележките или политическите брошури. Стремешът за селекция би отделил, от една страна, професионалните изследователи. От другата биха застанали политиците и отделно военните с опита им за собствена концепция. Но оттук следват разнопосочните коридори на пристрастие и жлъчните нападки между държавните и военните мъже, фило-фобските навици на предовервяване в надеждите към някоя „велика сила“, принадлежността към една или друга политическа партия или коалиция, най-после и обвиненията към монарха и накрая типичната едностранчивост, „сочеща винаги виновниците на отсрещната страна“<sup>8</sup>.

Но идеята на този опит за изследване е да се потърсят *дидактическите акценти* в историографията, което подсказва вниманието именно към образно-сугестивната, възпитаваща отношение страна в съдържателната интерпретация на Балканските войни от 1912–1913 г. И навлизайки в контекста на въпроса за *възпитанието* от и с историята се изкушавам да цитирам изказаната от сър Луис Неймиър мисъл, че „възпитанието е онова, което остава, след като човек е забравил всичко, което е научил“ и че „начините на мислене, „интелектуалният климат“, очевидно могат да бъдат предадени, без да се преминава през опита, който ги е оформил“<sup>9</sup>. И това не трябва да бъде разбирано като negliжиране ролята на знанието за историческия факт, събитие, процес или личност, а като предикатното предпоставяне на знанието, което да определя възпитанието като дидактически резултат. Възпитателният ефект и афект се съдържат в създаденото от историята отношение – *онова, което остава* – независимо дали това е извод в края на урока или то присъства в цялото историческо повествова-

ние. В този ред на мисли същински историографски анализ тук няма да бъде правен и защото това би означавало да се повторят и направо препишат например страниците между 6-а и 11-а за Първата балканска война или от 5-а до 9-а за Втората в двете книги на проф. Георги Марков<sup>10</sup>.

В по следващите редове няма да бъдат подлагани на преценка и критика степента на фактографската точност, причинните анализи, историографския подход и т. н. или, ако на места това бъде направено, то е все под знаменателя на дидактическия прочит на историята, търсещ акцентите, които възпитават отношение към миналото.

Колкото до въпроса за периодизацията – във от ясното очертаване до и след 1944 г. – биха могли, макар и в известна степен условно, да се фиксират и някои вътрешни етапи. Като първи би могло да се обособи периодът по време на войните (1912–1913-а – двете Балкански и почти непосредствено след тях последвалото включване на България в Първата световна война през 1915 г.) – 1912–1919 г. и този период се определя естествено от своите военнополитически граници. Двете национални катастрофи следват една след друга, от времето на покруса след 28 юли и 16 септември 1913-а и само година по-късно – очаквания за реванш, утопия за балканско и славянско единство, ниҳилизмът на страха или страхът на реализма и българското „ура“ отново ехти по фронтовете, за да заглъхне удавено в глада, калта и кръвта, накрая удавено и в мастилото от 27 ноември 1919-а в Ньой...

Това е времето, когато са публикувани най-много материали и най-първото, може би, обяснение е в така скорошния, жив в съзнанието на преките участници в събитията спомен и вътрешната необходимост той да бъде споделен като обществено достояние. Но, ако прякото участие на авторите в събитията от това време е плюсьт на автентичност в интерпретацията, то тук същевременно се съдържа и минусът на субективизма от личната ангажираност.

Дори само чистата статистика сочи, че в периода 1920–1923 г. изданията по проблемите на Балканските войни (1912–1913) у нас се броят на пръсти. Трудно е да се намери и изкаже еднозначно обяснение за това, защо българското писано слово по този въпрос мълчи при властта на земеделците, в стопанска криза, дипломатическа изолация, опит за политическа алтернатива, във време на съкрушен национален идеал или направо крах на националния оптимизъм. Дали изобщо, доколко и каква, официална или вътрешна цензура или автоцензура налага или се налага от управлението на Александър Стамболийски? Известно е, че принудена от обстоятелствата, или и поради собствени предпочитания, външната земеделска политика търси пробив в изолацията на България в поне лоялно отношение със Сръбско-Хърватско-Словенското и после – Кралство Югославия. Това по-малко и никак не допуска фрази като напр. „сръбското вероломство...“, което е толкова старо, колкото тяхната държава“<sup>11</sup>. Пред ужаса от катастрофата от 1918–1919-а поражението във Втората балканска война остава, може би, на по-заден план и да се търсят причините и грешките, когато така скоро са сторени отново и по-големи грешки (?) – и това е едно вероятно обяснение. А какви са мотивите на определен историк изследовател или друг автор непрофесиона-

лист, но ангажиран човек, да пише по този или друг проблем, в това или в друго време е въпрос и на нещо много лично... Остава фактът за относителната липса на издания по проблемите на Балканските войни (1912–1913) в периода 1919–1923 г.

В периода 1923–1931 г. броят на публикациите рязко нараства и при всичките рискове на количественото отношение към историята и тук към историографията – видно е кратното увеличаване на обема. Стговорът е известен със своя реваншизъм, макар и прикриван, особено в началото, Александър Цанков – със своя национализъм и дори нацизъм (ако нацизъм, освен всичко друго, означава и краен национализъм?!), Андрей Лячев пък е познат със своята, и лична, обвързаност с македонските, антисръбските настроения и движения, – а от спомена за Балканските войни може да се почерпи достатъчно вдъхновение за подобна мотивация. Но няма да е вярно, ако под подобен знаменател се постави всичко от изданията в този период – доста разнородни са и авторите, и техните интерпретации.

1931–1941 г. От 1931 г. насетне темата за войните от 1912–1913-а отново позаглъхва... И тук могат да бъдат посочени няколко причини: първо – съгласнофилските настроения или извикано от нуждите поведение на политическите сили от Народния блок во главе с демократите на Александър Малинов и Никола Мушанов; после – деветнадесетомайците и изобщо „Звено“ – антиконституционалисти, антимонархисти, антикомунисти, антидемократи или поне не чак дотам демократи и как ли още биха били квалифицирани... – те предпочитат в политическата изява на своя образ да не изравят „томахавката“ на военните спомени било на бойното величие, било на дипломатическия погром. След 1939 г. , едновременно с новопоявилата се надежда в „края на несправедливостта“, се смесват песимизъм, реализъм, националсоциализъм, комунизъм и други „изми“, а настоящето е по-динамично, отколкото въпросите на миналото.

Но след 1941 г. в интерпретацията на събитията от Балканските войни, в опита да се правят анализи и да се дадат обяснения отново се усеща твърдото присъствие на търсено възмездие и направо казано – търсен реванш в изрази и определения като „новото робство“, в което българи попадат след 1913 г., в смисъл гръцко и сръбско<sup>12</sup>.

Като всяка периодизация, и тази е съвсем условна и няма друг смисъл, освен очертаването на отделните етапи от гледна точка на известна прегледност. И ако класификационният признак, от една страна, е интензивността в издаваните публикации, то това се успоредява с политическите настроения, според външните ориентири и алтернативи на България – от друга. Това макира едно такова разделение в годините.

След 1944 г. интерпретацията на новата българска история се насочва в руслото на предварителните задания на антибуржоазна, антимонархическа и антинационалистическа оценка, вкл. и на Балканските войни (1912–1913). И ако на единия полюс в акцентите на буржоазната историография стоят квалификации, които безапелационно определят войните от 1912, 1913 г. като *освободителни*<sup>13</sup> със заявления като „нужно да се сочи на поколенията, че армията от 1912 г. за обединението на българското племе е следвала пътя, очертан от първите наши царе“<sup>14</sup>, то в „Ис-

тория на България“ (издание от 1962 г.) четем: „Под маската на „националните идеали“ буржоазно-монархическа България подготвяла войната, за да присъедини насилствено Македония и Одринска Тракия и да наложи хегемонията си на Балканите.“<sup>15</sup> И новото като тема е *положението на народните маси, народното недоволство и войнишките бунтове по време и срещу войните*<sup>16</sup>.

След 1980 г. обаче се появяват публикации, които рязко се отличават със своята обективност, далеч от обвързаността с политически пристрастия или поръчки, чийто научен професионализъм поставя Балканските войни в оценки и анализи пред олтара единствено на историческата правдивост<sup>17</sup>.

Така последните два периода условно се очертават: до и след 1980 г.

Видно е, че така очертаната периодизация, наред с количеството на публикациите като класификационен признак, включва и политическите – според управлението на едни или други политически партии и коалиции и техните вътрешни и външни нагласи и ориентири – етапи. И това е не само удобно, но и се основава на убеждението, че властимащият диктат е определял в значителна степен и духа на образователните – с и чрез историята – сугестиви, което в много голяма степен се отнася и до учебното съдържание и акценти.

\* \* \*

Въпросът с т. нар. *дидактически акценти* опира до онзи най-общ образ, който остава в съзнанието на обществото (обществата или общностите), след като е стоял в съзнанието на авторите, чиито произведения съставляват историографията и които са в основата на съдържанието и идеята за Балканските войни (1912–1913) и в учебниците по история. Разбира се, невъзможно, а и безсмислено е дидактическите акценти да бъдат изредени под номер в приличащ на инвентарен списък, защото един или друг образ не е сам за себе си очертан – отделните образи преливат от частно към общо, от конкретно към абстрактно. И все пак в най-общата рамка стои въпросът: *Защо?* И не за последен път, защото е така сполучлива, ще цитирам фразата на проф. Георги Марков, че „когато се спечели една война, тя винаги намира смисъла си, а щом се загуби, дори и справедлива да е, се поражда мъчително закъснелия въпрос: „Защо бе всичко това?“<sup>18</sup> И въпросът *Защо?* преминава във въпроса за причините, който едновременно съдържа и въпроса за вината. Дали това произтича от навиците на човешкото мислене, че провалът и дори само несполуката винаги трябва да имат своя персонален носител на вина, дали защото *предумишлената едностранчивост, сочеща винаги виновниците на отсрещната страна*<sup>19</sup>, е характерна за българските политици, както и за политически обвързаните, така наричащи себе си, историци, или защото „българските политици имат неизкоренимото наследствено качество да не съжаляват дори когато са допуснали очевидни грешки, осъдени впоследствие като престъпления. Виновни са им големите съюзници или лошите съседи“<sup>20</sup>. Но огромна част от интерпретациите по темата *Балкански войни* обяснява причините за катастрофата,

като обвинява някого – някоя определена личност, някоя политическа партия или някоя обществена сила или класа<sup>21</sup>.

\* \* \*

Но преди всичко, какво изобщо си позволявам да назова *тук дидактически акцент*?

Отново да припомня, че историята не се интересува и още по-малко се занимава с това, което е могло или е трябвало да се случи, а само и единствено с вече случилото се. Това в пълна сила се отнася за историка изследовател, но вън от професионалните норми на академичното изследване, при образователните (и възпитателните) цели и задачи на историята като училищен предмет и в публичното пространство на реконструкция и интерпретация на миналата реалия, въпросите за това, което би могло да се случи при други, различни условия и обстоятелства винаги присъстват. И тук темата за *Балканските войни (1912–1913)* не прави изключение – напротив – така е и в най-съвременни учебници\*. Огромният риск обаче се състои в това на историята да бъде вменено задължението на обществен и в частност политически учебник за грешките, които да не бъдат повтаряни. Не че това не е правено и не се прави\*\*, не и че е напълно лишено от смисъл, но рискът е в абсолютизирането, защото известни са и многобройните аргументи, че народите и най-вече политиците са лоши ученици. Но от друга страна, историята не може и не трябва да се сведе до регистратор на събития и факти. Тогава кой и какво ще определи паметта на чия гибел да се чества тържествено или това, кому поколенията да въздигнат паметник – не дай Боже това да определят само имащите засага властта!

Иначе и по-просто казано, назованите тук *дидактически акценти* опират до въпроса за ценностите, които историята възпитава и конкретно в случая – въпросът за ценностното отношение към събитията, фактите и личностите, свързани с Първата и Втората балканска война (1912–1913).

Първото е в отричането на войната въобще – един безкомпромисен пацифизъм. Други са определенията за Балканската война от 1912 г. като продиктувана от завоевателни, националистически стремления, присъщи на буржоазията, противоположни на представата за войнския дълг като върховно задължение пред олтара на националните идеали. От разбирането за войната като неизбежно зло, което да сложи край на друго, безкрайно зло, от идеализирането на българската кауза, от митологизирането на монарха като върховен предводител на нацията, от апологетиката в оценките на българските войски и войководци (а вината е у *вероломните съюзници, измамилите ни покровители и т. н.*) – до квалифицираните като безразсъдство и престъпление дипломатически грешки, воен-

---

\* Вж. напр. Лалков, М., М. Радева, Л. Зидарова. История за 6 клас на СОУ. С., 1994, с. 89 – Някои въпроси след урока:

„8. ... При какви условия България би реализирала своето държавно обединение? Изкажете вашите предположения и ги обсъдете в клас.“

\*\* Пак там – в цитирания учебник следващият въпрос е за *поуките* за политиците.

нооперативни пропуски, мегаломанията на царския максимализъм (що се касае до заповедта за атака на Чаталджа и идеята за влизане в Цариград) – между тези крайности стоят преценките за някои компромиси като неизбежни или необходими, някои дипломатически и после военни неуспехи като продиктувани от обстоятелства или от липсата на опит и пр. други, отворени въпроси...

Или тези възможно три най-обща аксиологически сугестива в примера на конкретни текстове биха стояли така:

„Под маската на „националните идеали“ буржоазно-монархическа България подготвяла войната, за да присъедини насилствено Македония и Одринска Тракия и да наложи хегемонията си на Балканите.“<sup>22</sup> Като тук, освен присъщите на буржоазията *завоевателни стремежи*, характерни за *империалистическата политика*, се вмести и един друг акцент, зададен от политическата конюнктура, а именно настоятелно пропагандираното твърдение за *македонския народ*, който води борба за *независимост на Македония*, а не за присъдиняване към България. И това е подчертавано съдържание в учебниците по история от един определен период, за което ще стане дума в следващата част от настоящото изследване.

„Царят на българите обичаше Македония с цялото си сърце... Цар Фердинанд направи всичко, за да постави България на вековния път и продължаваше, с твърдост, делото на Великите български ханове и царе. ... Царят на българите изтегли меча с вярата, че ще се справи с тежката задача. И той щеше да успее, ако не ... беше ... непредвидимата, дейна подкрепа, която Великите сили дадоха на българските врагове (сърби, гърци – б. м., С. Б.), – по свои частни, понякога съвсем погрешни съображения.“<sup>23</sup> Тук пък се вместват едновременно няколко взаимопроникващи се акцента: от една страна *царят*, въздиган като традиционен предводител на нацията, отговаря на утвърждаваното задание от началото на 40-те години, когато е писан този текст, а на следващо място идва сугестивът на отрицателно отношение към *великите сили*, в чийто образ тук се визират „старите демокрации“ – Франция и Англия, настроението срещу които е в противовес на упованието в „новия ред“ и „края на несправедливостта“.

„Войната обединява националните, политическите, духовните и стопански тежнения (което не изключва политически мотиви като стремеж към хегемония на Балканите или икономически такива (определени дори като комерсиални), свързани с очакваната печалба от разширената стопанска география... – б. м., С. Б.) на българското общество. Няма в новата история на България друг подобен момент, когато нацията е толкова единна“<sup>24</sup> ... в историческата памет на българския народ Балканската война остава като освободителна общонационална епопея, като опит за завършване на националноосвободителната революция от епохата на Възраждането.“<sup>25</sup> А това е пример как в един сравнително кратък абзац могат да се изкажат всичките възможни аспекти в различните мотиви за Балканската война от 1912 г., не само тези на националната свая, като обаче в първия и същностен акцент се изведе истината, а не политическата поръчка.

И така първият, най-общ *дидактически акцент* опира до въпроса за характера на Първата и после Втората балканска война, до това как този

характер е квалифициран – завоевателен или освободителен, което произтича от оценката за причините за войните.

При несполучливия – направо катастрофален за България – изход от войните – при естествената поява на въпроса *Защо?* – акцентите се фокусират върху *вината*. От априори предпоставения завоевателен характер вината се вменява върху буржоазията и монарха, чиито завоевателни стремежи са иманентна част от политическия им образ. Иначе *вината* се персонифицира или у съюзниците (през Втората балканска война – вече бивши съюзници), или у покровителите на Балканския съюз – силите на Съглашението и в частност Русия; или в неуспехите и направо некадърните дипломатически решения при договореностите със Сърбия и Гърция по териториалните вземания или при липсата на териториални уговорки (що се касае до договора с Гърция от 16 май 1912 г.), или по военните конвенции (що се отнася до дислокациите на армиите – фактическото отсъствие на български войски в Македония, изкл. VII Рилска дивизия). Вината се персонифицира у лицата – политици, дипломати и военни, които са взели тези решения; вина се вменява и на военното командване по време на самите фронтови действия<sup>26</sup> или на отделни командири<sup>27</sup>. И това персонифициране на вината цели израждането на нечий отрицателен образ, който да се посочи като враг и виновник, откъдето да следва съответното социално отношение и политическото поведение спрямо него.

По-особено място в историята на Първата балканска война (1912), както и в интерпретацията на тези събития, поне според мен, заема атаката на Чаталджа и по-точно заповедта на върховния главнокомандващ цар Фердинанд от 4 ноември 1912 г., след като царят не приема предложението от Кямил паша за примирие. Въпросът тук е какви мотиви и аргументи изправят българските войски пред турската столица, защото и при най-хиперболизирания в мечтите за териториални придобивки „национален идеал“ отсъства каквото и да било очакване за включването на Цариград в българските граници. И още, защото дори един бегъл прочит на събитията от Балканската война от 1912 г. сочи и военно, и политическо спъване на победния български ход именно пред Чаталджа. Или някой тогава просто си е помислил, че 30-годишна България може да сложи ръка над Проливите и да я задържи там<sup>28</sup>. И тук се изкушавам да напусна претенцията си в опит за безпристрастност и да *обвиня* Фердинанд.

Акцентите върху проблемите от Междусъюзническата война, с начало от 16 юни 1913 г. следват континуитета на отношение, произтичащ от характера и причините на Балканската. Но същевременно тук стоят варианти: от *престъпното безумие*, по думите на Ив. Евстр. Гешов, до търсеното възмездие срещу *вероломството* на бившите съюзници, като отново застават поредица въпроси около неверните преценки, непоследователността, отсъствието на каквато и да било координация между политическата реалност, дипломатически усилия (или липсата на такива) и военнооперативните решения, изискуеми от ситуацията на фронта, до това, как в крайна сметка да бъдат квалифицирани отговорните тогава държавни и военни мъже – като *престъпници* или като *безумци*. И тук отново е големият въпрос за *вината*, защото бившите противници на България във войната останаха такива и в историографията и са единни в оценката си

за „отбиване на българската агресия“<sup>29</sup>, но „историческата истина обаче не бива да зависи от различните гледни точки“<sup>30</sup>.

Наред с тези най-общии групи на *дидактическите акценти* съществуват и други от по-частен характер: напр. детайли от дипломатическата подготовка в контекста на избрания подходящо или не момент за започване на войната, някои конкретни аспекти от хода на военните действия – героиката на българското войнство, тактическите умения и прозорливост (или не) на командирите, особено важно, що се касае до моралните устои на българските войници и офицери, е отношението към мирното население в завладените територии, към пленниците и пр., пр., които, взети като цяло, допълват и съставляват физиономията на Балканските войни от 1912–1913 г. именно от аксиологична гледна точка.

Колкото до последиците от войните – тук, независимо от изначалните свои различни позиции, авторите са еднозначни (не би могло да бъде и другояче) в оценката си и тя е – катастрофа.

При формирането на историческите представи съществено и може би дори най-значимо място заемат образите, които се наслагват зад афективния филтър, създадени в ранната възраст – това, което общо попада в етнокултурната и етносоциалната подсистема на историческа комуникация – спомени на или спомените за участвалия в балканските събития от 1912-а, 1913-а баща, дядо, изобщо близък или познат човек... И това е също важен, но и също друг от предмета на настоящото въпрос.

## 2. ДИДАКТИЧЕСКИ АКЦЕНТИ ВЪРХУ БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912–1913) В НАЦИОНАЛНАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

От аксиологична и дори деонтологична гледна точка, първият въпрос или дидактически акцент би трябвало да тръгне от отношението към войната – априори и въобще. В един от последните учебници по нова българска история темата *Балкански войни (1912–1913)* започва като мотото с думите на френския доминиканец Жан-Батист Лакордер: „Всяка война за освобождение е свещена война; всяка война за поробване – достойна за презрение“<sup>31</sup>, но „свещена“ или „достойна за презрение“ – това в крайна сметка се определя от характера на войната.

В додеветосептемврийските публикации, в това число и учебниците, характерът на Първата балканска война (1912) еднозначно е определян като освободителен. Колкото до Втората (1913), отново под знаменателя на националното освобождение, причините са в *гръцката подлост и завоевателните стремежи на сърбите*. Заглавията, които си служат с квалификации като цитираните преди, са обнародвани още през 1915 г.<sup>32</sup>, което съвпада с влизането на България в Световната война срещу Антантата, чийто потенциален и реален съюзник са съответно Сърбия и Гърция. И това е обяснение за общественно-политическата „поръчка“ за подобно отношение. В този смисъл исторически, по своята претенция, издания се наемат да обосноват вековно заложен антибългарски домогвания от страна на сърбите<sup>33</sup>. Друг е обаче въпросът за историческата истина, въвн от емоционалните фрази на гнева и търсенето на ре-

ванш. Същевременно сръбската и гръцката пропаганда съумя – с решителната и обяснима тогава подкрепа на западните сили от Съглашението – да очерни българите, като изцяло хвърли вината за военните действия от 16 юни 1913 г. на „българския агресор“, докато националната – и научна, и популярна историческа – литература отговори твърде вяло в собствена защита и в защита на истината.

Още във военните и непосредствено в следвоенните години се появяват издания, носещи претенцията да обяснят и причините, и катастрофата, и въобще политиката на България от последна инстанция<sup>34</sup>. Направен е опит нещата да бъдат видени и от външнополитическия ъгъл, преди всичко с публикуването на документи от руската дипломация<sup>35</sup>, както и на анализи за международните отношения в Балканския регион или намесата било на Русия, било на Австро-Унгария<sup>36</sup>. Но при липсата на дистанцията на времето, може би е твърде рано за обективни изводи.

Авторите марксиста тогава, в лицето на Христо Кабакчиев<sup>37</sup> и Васил Коларов<sup>38</sup>, търсят нещата в по-протяжната във времето обусловеност на натрупване на закономерности (?) – от Първата и Втората балканска война до Световната вкл. (1912, 1913–1918 и 1919), но по класово-партийния свой навик вменяват като естествена характеристика на буржоазията агресията и това пак е персонификация на вината, в случая – групова, докато лидерът на широките социалисти Янко Сакъзов определя войната (войните) като „борбата за единство на нацията...“<sup>39</sup>

Под общия знаменател на *националното освобождение* като характеристика на каузалността в събитията от есента на 1912 г. се улавят обаче някои определени нюанси:

В. Радославов характеризира Балканската война като „опит за пръв, а вероятно и за последен път християнските правителства и народи да се съюзят против общия вековен враг – за да изпълнят една света, една велика задача“<sup>40</sup>, като поставя разбираемото и естествено разграничение на християните от поробителя им. От гледна точка на марксистката историография, германofilските политически кръгове, към които той принадлежи, са по принцип антисъглашенски и в частност антируски настроени<sup>41</sup> – това би означавало крайна антируска оценка от страна на В. Радославов. Но като казва, че руската дипломация, като се стремела да запази Балканския съюз, положила всички усилия да направи претенциите на Сърбия и Гърция по-умерени, а България да прояви отстъпчивост, но руските усилия не се увенчали с успех<sup>42</sup>, той е по-скоро обективен в преценката си, че последвалият конфликт между бившите съюзници е излязъл от контрола на Русия и в този смисъл не Русия носи пряката вина за Междусъюзническата война. Според него не Русия е и в основата на събитията от октомври 1912 г.

Публикуваното след 1924 г. се отличава със значителното присъствие на автори, които са военни, участвали в събитията от Балканските войни, и тематиката на интерпретация на конкретни аспекти от военното дело от 1912–1913 г. е предмет в техните спомени и оперативно-тактически анализи<sup>43</sup>. Активизираното перо на българското офицерство има може би своето обяснение и в реалната – вече и политическа – роля на воен-

ните от юни 1923-а, така различна от принизения им обществен статус по времето на Ал. Стамболийски. И рисковано ли ще бъде, ако кажа, че с появата на организации като Военния съюз сред командирите на войската постепенно се възпитава убеждението, че от изпълнители на не винаги разумните решения на политиките те трябва да се превърнат във взимащи тези решения. Така напр. ген. Никола Жеков написва цяла история на *българското войнство*<sup>44</sup> от 1878 г. насетне, където се ангажира с оценки на дипломатията; политиката и въобще с обща концепция и за Балканските войни (1912–1913). Според него „свободата на Македония“ като „морален дълг и обща цел за всички“ (както за управляващите отговорни фактори, така и за целия български народ – б. м., С. Б.) е в основата на причините за войната<sup>45</sup>. Едно съчинение на Н. Недев, подобно на това на ген. Н. Жеков (макар в двете книги да има доста различия в мненията), разглежда историята на войните през Третото българско царство, определяйки ги еднозначно като *освободителни*<sup>46</sup>, като Н. Станишев прибавя и за... *обединение*<sup>47</sup>.

Марксистическата историография измества акцента от общото родолюбиво чувство на целия български народ, който „си дава сметка за непосредствените жестоки последици, които войната ще има за страната му; но той вижда по-далеч от непосредственото: той вижда България по-голяма и положението на нейните деца по-добро и е готов да даде кръвта си за това по-добро бъдеще“<sup>48</sup> към извешдания на преден план завоевателен характер и на двете Балкански войни.

В годините след 1980-а, при все действащите правила на марксистко-ленинската идеология, историческата публицистика не започваше само и винаги с цитати от партийните документи. Появиха се автори с друго мислене, възможно стана и издаването на техните книги. Правят впечатление основно две неща – първо, категоричният отказ от политогемите, които при всичката категоричност на фактите задължаваха и Първата балканска война дори да бъде представяна преди всичко в знаменателя на присъщите за буржоазията *завоевателни стремежи*. Това даде възможността националната историопис да отдаде и част от дължимото на *подвига* от 1912–1913 г.<sup>49</sup> Втората, много съществена от научна гледна точка, характеристика се състои в стремежа историята на Балканските войни да бъде видяна в детайлите на всички възможни измерения от причините до печалните резултати, през външнополитическата предопределеност на малките държави от „Великите сили“, през дипломатическите и военните намерения и планове, през грешките в тяхното реализиране, през правата и отговорностите<sup>50</sup>. При това с един масив от издирени и публикувани документи.

В контекста на търсените тук *дидактически акценти* по-значими са изданията, които обхващат цялостния ход на войните, от подготовката до техните последици и специално „Балканската война 1912–1913 г.“ и „Между възторга и покрусата“ на проф. Милчо Лалков и двете изследвания на проф. Георги Марков „България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г.“ и „Българското крушение 1913 г.“. Наред с многото други и многото положителни свои качества, тези книги впечатляват и с изказа на авторите. Без да е излишно натоварен с подгрят

патос, езикът е достатъчно емоционален и, ако това се нарича публицистичен стил, то той действително е блестящ. Защото определена генерация историци, наследили пряко времето на партийните лозунги, възприе безличния, претендиращ за академичен и с това за безпристрастен начин на повествование, който със своята самоцелна наукообразност лиши историята и от качествата ѝ на наративност, както и съвсем забрави, че тя има и хедонистични функции. Датата 5 (18) октомври 1912 г. е определена като „ден на национално извисяване, защото възпламенява с най-чист пламък българското родолюбие, защото в небивало единение и с трогателна жертвоготовност народът тръгва към изпитанията на войната“<sup>51</sup>, защото „свободните четири и половина милиона българи имаха връзана в съвестта си повелята да освободят своите сънародници, милион и половина изнемогващи под властта на султана“<sup>52</sup>.

И при най-общия прочит на публикуваното по темата за Балканските войни (1912–1913), като изключим изцяло описателните спомени за военните действия, главното е съдържанието на търсена и откривана вина у *другите* политици или политически сили, у *другите*, измамили България бивши съюзници, у *другите* създатели и покровители на Балканския съюз и разбираемо, в рамката на политически определеното пристрастие от 1943 г., когато е издадена „Кратката история на българите от най-стари времена до днес“ на Н. Станишев, например съвсем директно да се обвини Сърбия и Русия, още повече, когато тя е вече Съветски съюз. Същественото обаче е във внушаваното отношение, което предполага и съответно социално-политическо поведение.

Проблемът е в това, че всеки един от аспектите на изначалната причина за Първата балканска война (1912), взет сам за себе си, съдържа основанията на историческа истинност: и военното решаване на националния въпрос като приоритет на българската външна политика от началото на века, и антинационалното и, в частност, антибългарско поведение на младотурците, и геостратегическите цели на Съглашението, както впрочем и необходимостта на конкретния момент – слабостта на Турция, проличала във войната ѝ с Италия от 1911 г., външенията в Албания и т. н., също и *сметките*, които си е правила и в крайна сметка направила сръбската дипломация. Но извеждането само на един акцент в първопричината, игнорирайки другите, отсъствието на цялостния образ в последователност, а и вариантността на факторите прави интерпретацията и оттам – представата за тези събития – непълна, противоречива и противоречаща на образа от други възможни източници на историческа информация.

Някъде в по-предните страници стана дума за търсената *вина* в отговора на въпроса *Защо?*, когато нещата завършват с погром и национална катастрофа. Стана дума и за характерната човешка и още повече на българските политици привичка да вменяват вината другиму. Това е главната характеристика в „меродавните“ мнения на д-р Стоян Данев<sup>53</sup> или на д-р Никола Геннадиев<sup>54</sup>, както впрочем и на Димитър Благоев<sup>55</sup>. Отричането на собствената отговорност и прехвърлянето ѝ върху „негодните политици“ не остава чуждо и на военните, може би защото (особено що се

отнася до Втората балканска война – 1913 г.) общественото мнение сто-варва вината най-вече върху техния гръб<sup>56</sup>.

Въпросът за отговорностите или въпросът за вината е предмет и на официално проучване, казано на по-съвременен език – на парламентарно разследване – от 1918 г.<sup>57</sup>, но и то се заплита в персонални преценки, за да остане далеч от дълбочината на проблема<sup>58</sup>.

Отговорностите, квалифицирани след провала като вина, се вменяват на политиците – що се отнася до договореностите със съюзниците или поведението на правителството (правителствата) през Втората балканска война или на военните – по отношение някои оперативни грешки на Главното командване или на отделни командири. Отговорност безспорно носи и монархът в качеството му на държавен глава и главнокомандващ и въпроси за неговата вина са задавани<sup>59</sup>.

Веднага след войната се откроява написаното от Ив. Евстр. Гешов – политическа фигура, чието участие в подготовката и осъществяването на Балканския съюз, както и по време на самата Първа балканска война – в качеството му на министър-председател до 1 юни 1913 г. – е от първостепенно значение и нему се пада една от главните отговорности. И бившият вече премиер бърза да обясни катастрофата единствено с *престъпното безумие*<sup>60</sup> от 16 юни 1913-а година. Естествено е Ив. Евстр. Гешов да апологетизира Балканския съюз и защото, в известен смисъл, този съюз е и негово творение. Той е прав в твърденията си, че България не би могла сама да воюва срещу Османската империя и поради сложната колизия на национални интереси в Европейска Турция, които ангажират и останалите държави в региона, а и всяка една от тях сама не би се справила във войната. Това е така и за Ив. Евстр. Гешов представлява обяснение за компромисите, които българската дипломация прави по отношение приетата по принцип подялба на Македония. Естествено е трите армии на генералите Васил Кутинчев, Никола Иванов и Радко Димитриев да бъдат съсредоточени в Източна Тракия (нима е възможно този фронт да бъде оголен и да се допусне безпрепятствено навлизане на турски войски в България) и тогава за военното присъствие в Македония да остане само една – VII Рилска – дивизия. Остава въпросът дали не е било възможно паритетното присъствие на български и сръбски части и на двата фронта. Но всичко това може да остане и под знаменателя на необходими, по стечение на обстоятелствата, компромиси. Но договорът с Гърция, без териториална спогодба при заявеното от гръцката страна несъгласие с българо-сръбската договореност за Македония, онова предоверяване на руския император като арбитър, изобщо приетото без уговорки опекунство от силите на Антантата и специално Русия и изобщо възможно ли е било другояче да се тръгне към решаването на българската национална кауза точно в този момент или в друго по-подходящо време – всичките тези проблеми като че ли не лежат с цялата си тежест на съвестта на правителствения глава – Ив. Евстр. Гешов. Вместо това и той използва добре познатия рефрен за виновниците – правителствата на Сърбия и Гърция, – които се отнесли към договорите си с България „като към парцали хартия“<sup>61</sup>. Цялата катарстрофа обаче, според Ив. Евстр. Гешов, идва от заповедта, с която българските войски преминават р. Брегалница (16 юни 1913 г.). И защото според

конституцията монархът е „имунизиран“, видно и според навичките на голяма част от общественото мислене тогава, отговорността е единствено у помощник-главнокомандващия ген.-лейт. Михаил Савов, който телеграфирал на Ив. Евстр. Гешов (на 14 май), че „сега е най-удобният момент за една война със Сърбия и Гърция, за да си осигурим веднъж завинаги първенството на Балканския полуостров“<sup>62</sup>.

В много интерпретации на това събитие се застъпва становището, че генералитетът, во главе с ген. М. Савов, убедил монарха, че армията е боеспособна да се справи с новите врагове и че топовният гърмеж, който замлъкнал на Чаталджа, трябва „да ехти наново към Вардар и Морава“<sup>63</sup>, а самата заповед от 16 юни е подписана от помощник-главнокомандващия, който после ще твърди, че е получил такава устна заповед от царя. Странно, след като главнокомандващ е именно царят и една заповед за започване на война е изцяло и единствено негов прерогатив?!

Неглижирането на собствените права, отговорности, – а какво остава за вина – от страна на Ив. Евстр. Гешов, което той повтаря и в спомените си от 1915 г.<sup>64</sup>, рефлектират в абсолютно същите и като слова нападки срещу него в писаното от А. Керемекчиев – „престъпните безумия на Ив. Евстр. Гешов и Сие“<sup>65</sup>.

Политическата принадлежност към отделна партия, в блока на съглашенофилството или срещу него продължава да стои в нескритото пристрастие на авторите, особено когато се разглежда дипломатическата подготовка на Балканската война. Така напр. Ал. Гиргинов противопоставя правителството на Ив. Евстр. Гешов, което не се справило с *подготовката на войната* – в смисъла на допуснатите грешки при българо-сръбската и българо-гръцката договореност, като подчертава предимствата на предходния кабинет на Ал. Малинов<sup>66</sup>. (Но друг е въпросът при категоричния отказ на Ал. Малинов да приеме компромиса с подялбата на Македония дали съюзът със Сърбия би бил възможен и оттук – дали би се стигнало въобще до война с Турция, както друг е и въпросът дали отлагането на войната с Османската империя не би било оценено впоследствие като по-голямата грешка, като проявена *престъпна* незаинтересованост към съдбините на брата роб?!) А що се отнася до ген. Никола Жеков, когото авторите от марксистическата историография класифицират като *свързан с германофилските среди*, и то в контекста на събитията от началото на 40-те години, при влизането на България в Тристранния пакт<sup>67</sup> – според него *престъпното безумие* води началото си от края на февруари 1912-а, когато се сключва Балканският съюз, „без да се държи от наша страна сметка за действителните намерения на нашите съседи против нашето засилване и за общите интереси на Русия в Близкия изток“<sup>68</sup>, но това, разбира се, е едно лично мнение. Самият Балкански съюз той оценява като прибързано и лекомислено решение, защото „нашите отговорни държавници не са държали достатъчно вярна сметка“ за възможните последици от така направените договорености, неговото сключване е ускорено от „Итало-турската война в 1911 г. за Триполитания и Киренайка“, която „насърчи фактически инициативата и успеха в сключването“<sup>69</sup>. При Недко Недев обаче акцентът е друг: „Съседните държави – пише той – почнаха да търсят помощта на България, та чрез нейните усилия да загребят непринадлежа-

щи тях земи и да поробят на свой ред български населения... Сърбия, Гърция, Румъния, дори и Черна Гора... търсят да изтомят България в борба с Турция и така по-лесно да завладеят български земи.“<sup>70</sup> Напълно логично е подобни намерения да са стояли на вниманието на дипломатията в Белград и Атина – обратното би означавало недостатъчна далновидност у сръбските и гръцките политически среди, а последвалите събития доказват добре направените от тяхна страна преценки, но въпросът е в категорично поставения акцент върху такива нечисти намерения у съюзниците, изключват се други предпоставки, което сугестира враждебно отношение към тях. „...войната – пише ген. Н. Жеков – се почна при условия, при които се даваше пълна възможност на Сърбия да не изпълни политическите си задължения и да постигне прикриваните си цели в Македония, против волята на нейното население... Пренебрегването на Румъния беше, прочее, друга фатална грешка на българското правителство.

При преговорите за Балканския съюз, българското правителство не вземаше под сериозно внимание интересите и на Великите сили на Балканите и техните същински домогвания.

Историческата популярност на една освободителна война срещу Турция не можа да оправдае лекомислието, грешките и непредвидливостта на българското правителство. Този съюз едва ли можеше да бъде сключен, ако нашето правителство преценяваше правилно националните интереси на българския народ, ако то имаше верен политически усет, ако съюзниците не замисляха да използват прямодушното борческо усърдие на България, ако не липсваше политическа зрялост, ако добре се разбираше, че именно България няма интерес да бърза и рискува с една съюзническа война против Турция.“<sup>71</sup> Така вината не се хвърля само върху съюзниците изменници.

Колкото до Втората балканска война, според Н. Недев: „Планът на войната беше добре изработен и той преследваше по-скоро политически и дипломатически, а не чисто военни цели.“<sup>72</sup> Главното командване считало, „че бездействието ще деморализира армията и, за да помогне на дипломатията, реши да създаде инциденти, които, пред угрозата да се изродят във формална война, да сплашат сърби и гърци и да ги направи потстъпчиви“<sup>73</sup>. Най-малкото наивитет, за да не употребя друга дума, звучи от подобни определения – действително войната е едно последно средство на дипломатията, но какво означава да се започне война, която преследва други, а не военни цели; какво означават *инциденти*, когато армията атакува противника отвъд р. Брегалница; по какво едно войсково настъпление се различава като война или само като инцидент; какво най-сетне означава *да се сплашат* и как сърби и гърци да разберат, че командването искало само да ги сплаши, а не нещо повече? „Веднага, щом правителството схвана, че войната, поведена така инцидентно, няма да бъде успешно завършена за България – пише Н. Недев – поиска да се започнат преговори за мир“<sup>74</sup>, но тук няма никакъв коментар, още по-малко критика към това правителство и това командване, които, ей така, поради някакви свои хрумвания – защото за преценки тук не може да става дума – жертва човешки живот и в крайна сметка национален идеал. А по правилото, че виновни все пак трябва да има – най-лесно е и тук вината

да бъде пренесена на чуждите фактори, на вечно виновните нам „Велики сили“ и в случая – конкретно на Русия: „Но скоро стана за всички ясно, че Русия е всецяло срепу България и желае засилването на Сърбия.“<sup>75</sup>

При ген. Никола Жеков звученето е различно. Преди всичко той поставя въпроса за самото започване на тази война: „Не е установено още, дали наистина без знанието на правителството са заповядани военните действия.“<sup>76</sup> А конкретно за заповедта от 16 юни отговорността е върху ген.-лейт. Михаил Савов – „Самоувереността на помощник главнокомандващия довежда 16 юни.“<sup>77</sup> – като тук ген. Н. Жеков оставя особата на монарха недосегаема. Но изначалната причина за Междусъюзническата война е уловена много правдиво там, където се залагат мините на противоречия между страните в Балканския съюз, независимо от желанието на Русия за *засилването на Сърбия*, независимо от старанието и успеха на Австро-Унгария и Германия да разбият българо-сръбския съюз, независимо и от антибългарските претенции на Белград и Атина: „Щом Българската политика за Балканския съюз изостави автономията на Македония и допусна нейния дележ, изгуби опора и отвори простор за неограничени завоевателни апетити на другите.“<sup>78</sup>

В своите заключителни оценки ген. Н. Жеков остава верен на разбирането си, че отговорността (или вината) лежи преди всичко на плещите на българските политици. Като оставим настрана патетичния на места тон – направено е правдиво разграничаване на „родолюбивите и благородни подбуждения на ония, които с духовно опиянение и възвишени чувства грабнаха оръжие и литнаха към границата, тласкани от съзнанието за заветния исторически идеал и политическата идея за Балканския съюз, за съюзяването на България с ония свои съседи, които десетки години наред предпочитаха да продължава турското иго и безправие, нежели да се примирят с растящата сила и жизнеспособността на българското племе. ...нашите отговорни правителства, подобно на партизанството във вътрешната политика, гледаха и на външната политика на държавата повече със своите чувства и страсти, нежели предано и съобразно добре разбраните общи и неизменни интереси на държавата и на българския народ в неговата цялост.“<sup>79</sup> Без да отрича антибългарските намерения на „съюзниците“ или предпочитанията на руската дипломация, които в никакъв случай не съпадат с българската национална кауза – напротив – това, според ген. Н. Жеков са вторични причини за *печалния край на войната*, които са се реализирали, защото *българското правителство* е допуснало *българските интереси* да се поднесат в *жертва*: „Българското правителство изоставя своето здраво и наистина българско становище за автономията на цяла Македония и, под влияние на заинтересованите в противното, се съгласява за нейния дележ, като с това се опорочва из основа освободителното дело... Ако нашето правителство беше вникнало в подбужденията на сърби и гърци да настояват за дележ и не се беше поддавало на лукави чужди влияния, щеше по-скоро да се откаже от Балканския съюз, нежели да се остави да бъде измамено по такъв начин.“<sup>80</sup> Българските политици не са направили вярната преценка и за руската дипломация: „руските дипломати (които б. м., С. Б.), според руския противонародностен менталитет, предпочитаха да виждат в Македония не българи, сърби и гърци, а „сла-

вания“... Българските интереси се поднесоха, прочее, в жертва на по-големи някакви „славянски“ интереси, за които България е трябвало да бъде омаломощена, а Сърбия – засилена.“<sup>81</sup> Затаената мисъл да се разруши това създадено предимство (икономическият, военният и оттам перспективите за политически просперитет на България – б. м., С. Б.) не е била чужда и на официална Русия, в големите „славянски“ интереси на която не изглежда да е влизала и една силна, самостоятелна и независима България.“<sup>82</sup>

А колкото до противопоставянето на *военните добродетели на обществено-политическите недъзи и партизански интереси* – това е продукт на принадлежност от страна на ген. Н. Жеков към военните среди, които действително изнесоха на плещите си войната и платиха неуспеха ѝ с кръвта си, то е продукт и на онова разбиране у офицерството за неговите права и в политиката, които да изझे от *партизанските интереси* на партийните лидери, появяващо и проявяващо се след 1922–1923 г. А това е и реплика към обективността на историка, който все пак остава и субективен.

Но каква е причината тази, преди всичко задълбочена и правдива в анализите и оценките си книга за *българското войнство* да срещне пречки по пътя на своето издаване<sup>83</sup>, като в същото време се предпочете тиражирането на лозунгови призови, където отново с *престъпност* или *безумство* се разпалват емоции за сметка на разума?

От март 1941 г. насетне България е в политически съюз с Германия. Твърде едностранно, субективно и в крайна сметка невярно е обяснението, което след деветосептемврийската историография дава за мотивите на българската външнополитическа ориентация – в прогерманския, прохитлеристкия и „фашисткия“ пиетет на царя, Г. Кьосеиванов, Б. Филов и пр. управляващи от „диктатурата на монархо-фашизма“. Но пиетет към очакванията за „края на несправедливостта“, свързани с надеждите към Германия – това е факт в общественото и политическото мислене от началото на 40-те години. И ако външната политика е по-премерена в страха си от втурвания във водовъртежа на войната, то някои „пророци на новия ред“ развяват знамето на национализма не само като прекрасно, родолюбиво чувство, но и като призив към опасна по последиците си политика на реваншизъм. И този крясък се отпечатва по страниците и на определени „исторически“ четива. На фона на съвсем малкото на брой публикации конкретно за самата Първа или Втора балканска война<sup>84</sup> в периода 1941–1944 г. изгъхват издания по нова и най-нова българска история, където войните от 1912–1913 г. заемат отреденото им място в доказателство на враждебното, антибългарско отношение на съседите – основно Гърция и Сърбия – от векове, ругателните обвинения към които не са спестени (напротив) във фрази като напр. „Настръхнали и подали си ръка, всички наши съседи трескаво се готвеха да ни нападнат, което стана и най-сетне през втората половина на май 1913 г.“<sup>85</sup>

Особено характерна е споменатата вече „Кратката история на българите...“, издадена през 1942 г. с автор Н. Станишев<sup>86</sup>. Това е по-скоро популярна, предназначена за широк кръг читатели, работа и това още повече натежава значението на адресираните от нея внушения, отколкото в едно академично затворено издание. И тук най-ярко проличава стремежът да се докаже антибългарското отношение и поведение на сърби и гърци

от най-стари времена до днес. За да се разграничи от каквито и да било остатъци от разбирането за близостта между българи и сърби на основата на общия славянски корен, Н. Станишев се връща още в основаването на сръбската държава, която „се създаде много по-късно, зад гърба на силната Българска Империя и се издигна в съвсем привидно и краткотрайно „могъщество“ едва в четиринадесетия век...“ и „защото вероломството на сърбите към България е толкова старо, колкото тяхната държава те никога не забравиха своите мимолетни феодални „победи“ и „завоевания“ за сметка на България, при нечестни политически съчетания. В най-новата история като че ли всичките сръбски усилия се насочваха неизменно против България, във вреда на винаги доверчивите (българи)“.<sup>87</sup> Оттук насетне, в следващите две страници са разказани *сръбските вероломства от самото начало на 19-ото столетие*: по време на Нишкото въстание 1841 г. и Първата легия..., в „сърдечното споразумение“ с Добродетелната дружина, *хуленото като „кучешки парцал“* знаме на легията, развявано от Иван Кулин в 1876 г., и все в тази ругателна лексика. Като главната теза върви непрекъснато в контрапункта на *сръбското вероломство* противопоставено на *българската доверчивост*, като че ли в политиката съществуват категории *добро* и *зло* на мястото на интереса и като че ли доверчивостта, което е синоним на наивност, е положително качество. Визира се и *особеното „участие“* на Сърбия в Руско-турската война, когато тя „заграби Моравско... и зае временно Трън, Брезник и Драгоман“, след това и „подлото нападение в 1885 година като че ли бе последното предупреждение за неизменното сръбско коварство, но и то не успя да отвори достатъчно очите“<sup>88</sup>. Колкото до гърците – той е по-пестелив, понеже са „свършено чужд нам народ, който никога не е претендирал, че сме братя, въпросът е по-друг. В църковната борба те претърпяха страшно поражение, и озлобението им може да се обясни, ако не се оправдае.“<sup>89</sup> Всичкото това въведение е в началото на глава, или част, XV, озаглавена „Войни за освобождение и обединение“. Особеното обаче е в наслова на първия основен момент тук, който гласи: „Цар Фердинанд повежда българския народ във велика борба, по вековния Път на България“ – като коментарът тук ми се струва излишен. По-нататък, когато се интерпретира сключването на Балканския съюз, Сърбия продължава да бъде „виновник с вероломството си“, но вече и с „пълната подкрепа на Русия, в началото на 1912 година сърбите успяха да сключат политически и военен съюз с България, с твърдото намерение да изиграят българите“<sup>90</sup>.

Написаното от Н. Станишев, както и други подобни на това пропагандни брошури, се нуждаят от много сериозен коментар именно в контекста на акцентите, с които възпитават определено ценностно отношение към *приятели* и *врагове* или към *достойни* и *велики държавни предводители*. Но тук този коментар ще бъде спестен, защото определението, което си позволих – пропагандна брошура – се доказва с прочита и на само няколко реда от въпросната „Кратка история на българите от най-стари времена до днес“. Само ще добавя, че подобни издания дават пълното основание за противоположната (и защото е противоположна – също толкова лишена от историческа истинност) пропаганда на следдетосептемврийските автори в обвиненията им за култ към царя, реван-

шизъм и краен национализъм, изпълващи изцяло и единствено времето, което те наричат „монархо-фашизъм“.

Що се касае до някои оперативно-тактически решения в хода на вече започналата война – основната посочвана грешка е в забавеното настъпление и непреследване на турската армия след първоначалните успехи на българските войски. На фона на общия, оправдан и доказан от фактите образ на героичното и впечатляващо с моралните си и бойни качества българско войство, тази *грешка* остава на по-заден план. Но те (грешките) съществуват и са посочени. Н. Недев признава принципната слабост, неоспорима и неоспорена от който да било, за непреследването на турската армия в самото начало<sup>91</sup> и след влизането без бой в Лозенград, което „ни доведе“ до решителното сражение на р. Караагач-дере и „даде възможност на турците да се устроят, за да ни окажат нова сериозна съпротива на Чаталджа“. Отчита – отново като грешка – отдалечеността на Главната квартира, „която не можеше да чувства добре боеспособността на войските и състоянието на армията“<sup>92</sup>, но е свършено песелив в сериозната критика и обвиненията, за разлика от иначе заслужения апломб за „ненадминатия рекорд“ в прехода до Чаталджа. Ген. Никола Жеков обаче не прощава на командването, което било „забъркано в своите неверни преценки на положението...“<sup>93</sup> „Направените от страна на висшите командни инстанции (от дивизия нагоре) разпореждания напомним в много отношения бюрократическите формалности при маневрите в мирно време или упражненията по картата...“<sup>94</sup> Той обръща внимание и на такива недоглеждания от страна на щаба, които са непрости ми във военно време, като напр. обединяването на I и II армия под командването на ген. Радко Димитриев (пред Чаталджа), когато „главното командване не държи сметка и за противослужебните отношения между двамата командващи армии“<sup>95</sup>, както и на изначално неверни преценки като тази за непревземаемостта на Одринската крепост: „...Отбранителната сила на тази крепост, макар да е най-важната или именно за това, се преувеличаваше и се считаше невъзможно атакуването ѝ с открита сила.“<sup>96</sup> „Щабът на действащата армия преувеличаваше отбранителната сила на Одрин...“<sup>97</sup> А по-ранното падане на Одрин би променило из основи хода на по-нататъшните военни действия\*.

Изобщо аналитичният подход на ген. Никола Жеков би се обяснил с неговата много висока професионална подготовка на военен и опита му с участие в Балканските войни и като командващ българската армия в Първата световната война – това що се касае до преценките му за определена страна на конкретни военни действия, но той е задълбочен и в по-общите си изводи като напр.: „Каквито и да бяха слабостите на политиката, неизбежни при разбиранията ни в онова време, не следваше от това, че при същата политика на правителството не можеше войната да се развие още

---

\* В хода на войната – особено Първата – се забелязва разминаване в качества на генералите от Главното командване и тези на фронтните офицери (това ген. Н. Жеков не заявява директно, но то се подразбира в неговия контекст), които, и защото са по-млади, имат подготовка за съвременните изисквания на военното дело, а щабният кръг на ген. Ив. Фичев (който, впрочем, е известен със своята прекомерна, да кажем, предпазливост) изоставя с преценките си от по-ранния период на своята школа.

по-благоприятно за нас...“<sup>98</sup> (При друго водене на самите военни операции б. м., С. Б.) „Политиката на войната налагаше българските и сръбските войски да бъдат смесени на два фронта, командно съединени в отделни армии и дивизии. И това още от самото начало на войната, освен за гръцката армия, най-малкото половината от която трябваше да се прехвърли по-късно на Тракийския фронт, а съответното число български войски – в Македония, на мястото на сръбските и гръцките. Неудобствата от такова раз местване не са големи, за да се държи сметка само за тях и да се пренебрегват военно-политическите преимущества. (Макар такава теза да е най-малкото дискуссионна с многото въпроси, които поставя начинът на самото раз местване и проблемите, които биха възникнали от установяването на сръбски и гръцки войски в Одринска Тракия и преди това – в сщинската, отпреди започването на войната, българска територия (б. м., С. Б.) Изпуснато е из предвид, че преди войната стратегическите съображения се подчиняват или се съгласуват с политическите, а веднъж войната почната по установен оперативен план, то само от този момент нататък ролите се променят, без обаче тези два фактора да се пренебрегват<sup>99</sup>... Общо и всеизвестно правило е, че веднъж войната почната, колкото в по-късо време се нанесе на противника решителен удар, толкова по-добре за нас и по-зле за него... Ако нашите общи оперативни съображения бяха по-малко теоретически и повече реални, ако компетентните фактори от главното командване имаха по-здрава почва под краката си и по-твърда вяра в своите сили и средства, турската армия можеше да бъде разгромена окончателно в първите 20 дни на войната; ...и Лозенград се смята „крепост“ въз основа на едно тенденциозно изявление на фон дер Голц и това смущава духа на някои в главната квартира; там щабът е повече загрижен как да се отстъпва при нужда, нежели как да се настъпва<sup>100</sup>... (Вероятно изявлението на Фон дер Голц е цяляло тъкмо това, което и постига – да убеди българското командване в силата на Лозенградската крепост, което да изисква сериозна подготовка, отделяне на значителни войскови части, в крайна сметка – загуба на време, която ползва турците – б. м., С. Б.) Ако, прочее, в командването на армията преобладаваше творческото умение, ако се държеше по-вярна сметка за превъзходните качества на нашите войски, ако не се надценяваше противника, ако насоката на военните операции беше логическо и енергично приложение на добре съставения оперативен план, то след Бунар-Хисар – Люле-Бургас, нашите войски, колкото и да бяха уморени, щяха да се насочат към незабавно преследване, за да прегазят най-късно към 25 октомври Чаталджанската укрепена, но незащитена още в онези дни, теснина и да продължат настъплението си към Цариград, ако дотогава турците не се съгласят на нашите искания за примирие и мир, или ако ние не предпочетем да преговаряме в Цариград<sup>101</sup>... Ако главното командване не се отнасяше песимистично към реалните възможности, не беше изключение Одрин да падне още в първия месец на войната, когато духът на войските беше много висок и устремът им поройно силен...“<sup>102</sup>

По-общите издания са пестеливи по отношение анализа на бойните действия, може би защото авторите им са граждански историци, а не военни специалисти. Едно изключение прави напр. „История на България“ –

академичното второ издание, в три тома, от 1962 г., където са подчертани и *грешките на българското главно командване* за непреследването на отстъпващата турска армия. Тук обаче личи навика вината обезателно да се персонифицира – в случая у командира на конната дивизия – ген. Атанас Назлъмов\*, който проявил *особено вредно бездействие*<sup>103</sup>.

Чрез посочването на нечий персонални грешки, чрез вменяваната персонално и у дадени класово-политически групи вина, както и с употребата на определени квалификации се изгражда нечий образ, което търси сугестива на отношение. В този ред на мисли се очертава най-вече образът на цар Фердинанд, който е свързан със съдържанието на две основни събития: неприетото предложение за примирие от страна на Кямил паша от 29 октомври 1912 г. и последвалата заповед за атаката на Чаталджа (4 ноември с. г.), както и началото на Втората балканска война – преминаването на български войски отвъд р. Брегалница на 16 юни 1913 г. На следващо място е образът на буржоазните правителства – отделни личности, свързани с двореца и управляващите кабинети. Друг съществен образ е този на *врага* – Турция, *измамилите ни съюзници*, създателите и покровителите на Балканския съюз „Велики сили“ – определяни като виновници за българската катастрофа.

По конституция монархът е неотговорна и неприкосновена особа, *разполагаща с политически гръмоотвод*<sup>104</sup> – *правителството*. Затова и въпросът „Виновен ли е царят?“ остава само реплика и в този смисъл Ив. Евстр. Гешов пише: „...когато в България неотговорни (а не безотговорни – б. м., С. Б.) фактори (т. е. Фердинанд) само се провиниха, а други – отговорни правителства – се отнесоха към договора, който бяха подписали, като към парцали хартия.“<sup>105</sup> Като последното се отнася до правителствата на Сърбия и Гърция. А *политическият гръмоотвод* – правителствата поемат безапелационни обвинения за *грешките на д-р Данев*<sup>106</sup>, че са *опропасти* България<sup>107</sup>, или че на 16 юни 1913 г. са извършили *държавен преврат*<sup>108</sup>. Критиката към отделните кабинети, били на власт по време на подготовката и провеждането на двете войни, е част и от политическата борба, в която чрез очерняне на опонента се търсят доказателства за позитивността на подкрепяната от автор партия<sup>109</sup>.

*Причините за погрома*<sup>110</sup> продължават да стоят като въпрос, а Ал. Папанчев намира отговора в *едно престъпно царуване на Фердинанд I*<sup>111</sup>. Разбира се, подобно заглавие може далеч по-лесно да види бял свят, когато цар Фердинанд I е вече экс-монарх, но преценките на автора за личните качества на доскорошния държавен глава като „крайно амбициозен и болезнено честолюбив“<sup>112</sup> са правдиви. А що се касае до началото на Втората балканска война, със заповедта от 16 юни 1913 г., Ал. Папанчев не оневинява ни най-малко царя – напротив – причината за 16 юни той отново вижда в неговите лични качества, вкл. и на „безумно авантюристичен човек“<sup>113</sup>.

\* Друг е въпросът, че ген. Ат. Назлъмов не е получил съответните заповеди за разузнаване с бой, което да даде сведения за посоката на отстъпващия противник и след това да бъде предприето неговото преследване.

Иначе личността на цар Фердинанд е не само неприкосновена за кри-тика, но и даже венцеславена. Доколко и какви са конституционните ос-нования за монархическия имунитет – това е предмет на други разсъж-дения, но облеченият в толкова много властнически прерогативи държа-вен глава не може да е освободен от отговорност пред историята. Вме-сто това, толкова много заслуги се приписват на царя – например поли-тическата стабилност, разбрана като *утихване* на борбите между парти-ите, настъпило след идването на княза<sup>114</sup>, твърдението, че „починът за балканската война не бе на Цар Фердинанд. Царят на българите обича-ше Македония с цялото си сърце...“<sup>115</sup>, което трябва да бъде разбирано, че единствен цар Фердинанд си е давал сметка за заложените противо-речия, които ще доведат до разделянето на Македония между Сърбия и Гърция, и Той щеше да успее“, но как – този отговор отсъства, както дори и въпросът какво би се случило – „ако не бяха колебанията и ра-зединението на българските първенци, както и непредвидимата, дейна подкрепа, която великите сили дадоха на българските врагове“. Дори през юни 1913-а „единствен Цар Фердинанд разбра развитието на съби-тията и направи опит за ускоряване на мира с Турция“<sup>116</sup>.

Това са само някои от многото възможни примери за едно крайно нез-ряло политическо, експонирано и в историята мислене в българското об-щество, което мислене е готово да признае недъзите на собствените си държавни водачи – не че такива липсват – и да положи в нозете на един чужденец, па макар и монарх, всичките заслуги и, като че ли, само крач-ка отстои от това да го представи мъченик пред олтара на националния идеал. Дали това е някаква контаминация на политическо мислене, предвид факта, че от края на 30-те и началото на следващото десетилетие в личността на цар Борис III се фокусира търсеният водач на нацията, за-щото според „Поуките от нашата история“ „...под мъдрото управление на Н. В. цар Борис III (нашият народ – б. м., С. Б.) отново се съвзе... готов на жертви за Царя и Отечеството си,... ще работи най-добре не само за своя напредък, ами и за извоюване човешките и народни правдини за сво-ите поробени братя, които никога не ще забрави.“<sup>117</sup> Но дали това е оп-равдано и простимо пред фактите на историята. Пък и как да пропусна това, че *Царят* е сложен и преди *Отечеството*.

Що се касае до онзи, така значим, според мен, момент със заповедта от 4 ноември за атаката на Чаталджа, ген. Жеков пише: „Докато от на-чалото на войната до Чаталджа, щабът на главното командване повече за-държаеше настъплението на войските, нежели да им дава подтик напред, при Чаталджа изведнъж почва да бърза и иска да предприеме атаката още на 1 ноември... Отначало противникът се надценява, после пък се подце-нява и то, когато вече е на естествено силна и укрепена позиция“<sup>118</sup> – но само толкова или още само малко, но вече в друг контекст: „...нашите войски, колкото и да бяха уморени, щяха да се насочат към незабавно преследване, за да прегазят най-късно към 25 октомври Чаталджанската укрепена... теснина.“<sup>119</sup> Наистина поведението на Главното командване до-казва, че то не съумява да уцели точната мяра, то или не вярва в изпъл-нението на собствения си план, или се втурва в осъществяването на цели,

за които и в най-далечните си максималистични хрумвания не е споделило и само пред себе си. Но *Защо?* – отговорът го няма и у иначе изчерпателния Н. Жеков, нещо повече – отсъства дори и въпросът за това... Защото причината се нарича „Фердинанд“, който разчита, но не вярва на един некачествен, според вродените му разбирания, народ, но този народ учудва света с героизма на войнството си и тогава изведнъж изригват амбициите на една хиперидея, която в крайна сметка същият този народ плаща с жертвите си. Но видно генерал Н. Жеков не е могъл или посмял да дръзне да разсъблече химерите и мегаломанията на монарха, дори когато те струват на българското племе кръст, който, по моето скромно мнение, се носи и ще се носи десетки години напред.

В същото време Н. Недев има еднозначно определение за атаката на Чаталджа: „Стигането до Чаталджа е велик подвиг на българския народ, атакуването на позициите е Голгота, но Голгота нужна да се сочи на поколенията, че армията от 1912 г. за обединението на българското племе е следвала пътя, очертан от първите наши царе.“<sup>120</sup> Страхувам се от собствения си коментар за подобен изказ и още повече за подобно мислене – как една Голгота, която в крайна сметка означава нечия, па макар и Божествена смърт може „да се сочи на поколенията“? Т. е. на поколенията се сочи пътят към смъртта...?! А онази алюзия с „пътя, очертан от първите наши царе“ доказва колко малко някои са разбрали, че упадъкът, довел краха на българската държавност, отпреди хиляда години, дойде все от *пътя* към Цариград – пътят към Голгота.

За един нюанс, който може да попадне в графата за отговорностите на „отговорните“ тогава държавници и войскови командири, а в по-общата рамка това се отнася и до образа на монарха – става дума за холерната епидемия и мерките, взимани срещу разпространяването ѝ. Няма да навлизам в подробности, известни на ровилите се в тези проблеми – за сумата, която е струвала ваксината, защо тя не е осигурена веднага, как и от кого е набавена, за други значителни средства, с които в същото време са се плащали банкети, ознаменуващи някоя победа, и т. н., и т. н. Но в сравнението между твърденията на Н. Недев, че „против тази страшна епидемия бяха вземани всички мерки“<sup>121</sup>, отсъствието на подобно мнение у ген. Н. Жеков и написаното от Й. Митев<sup>122</sup> например, съществува сериозна и направо диаметрална разлика: за да бъде още по-негативен представяният тук (в „История на България“ – изданието от 1962 г., където текстът е на Й. Митев) образ на *виновниците* за войната, в нарочен абзац е подчертана холерната епидемия, избухнала сред българските войски пред Чаталджа, с текстове като: „Имало случаи, когато агонизиращите войници били оставяни без всякаква медицинска помощ и ги изгаряли в колибите, в които лежали.“<sup>123</sup> И независимо от стремежа към прекомерно засилване на по-черните краски, подобна страна на интерпретацията, за жалост, не е напълно лишена от истина.

На места апологетизирането на Фердинанд минава границите на разумното, за да не кажа – приличното: „Царят на българите обичаше Македония с цялото си сърце“<sup>124</sup>. ...Цар Фердинанд направи всичко, за да постави България на вековния път и продължаваше, с твърдост, делото

на великите български ханове и царе. Той познаваше сърбите и тяхното двуличие. Но събитията се развиваха неудържимо и се наложиха. Царят познаваше българските първенци и „общественици“. Той виждаше недъзите в управлението на държавата и всевъзможните отрицателни прояви на българския обществен и държавен живот; но неговите възможности не бяха неограничени. Всецяло предан на българските идеали, Цар Фердинанд се посвети главно на създаването на силна българска войска; и тук, обаче, късогледството и неуместните икономии на българските държавници му пречеха.

Царят на българите изтегли меча с вярата, че ще се справи с тежката задача. И той щеше да успее, ако не бяха колебанията и разединението на българските първенци, както и непредвидимата, дейна подкрепа, която Великите сили дадоха на българските врагове, – по свои частни, понякога съвсем погрешни съображения.<sup>125</sup>

Видно авторът на тези редове – Н. Станишев – се е превърнал в сяч на монархизма, и то не като политическо разбиране за конструирането на една държавност, а в идолопоклонство към определена персона (или династия, макар разликите между баща и син да са направо противоположни). Но аз се смущавам и се страхувам не толкова от наличието на подобни глашатаи на дадена власт, колкото от обществената почва, на която подобно семе би поникнало, незаavisимо дали се нарича Фердинанд, Борис или все едно как.

Верен на своето царедворство Николай Станишев не вили *Върховния Вожд* за заповедта от 16 юни 1913 г. – напротив – *въпреки волята* на когото „българските войски получиха заповед да се завърнат на изходните си позиции“ и е убеден, че „първата война за Македония на Третото Българско Царство (разредката е по Н. Станишев – б. м., С. Б.) е нещо неизбежно“ и че „има достатъчно данни да се смята, че ако не бе настъпило такова разколебаване в българските военни действия, изходът щеше да бъде, на всеки случай, по-добър за България“. Разбира се, дори и той е прав, че „изрази, като, например, „престъпното безумие“, разпалиха много страсти, без да допринесат нищо за изясняване на нещата, а само доведоха до взаимни разправии и недостойни обвинения“<sup>126</sup>, но остава много далеч от разбирането „за голямата историческа цел“, към която „се тръгва авантюристично, с дипломатическо и военно безразсъдство“<sup>127</sup>.

В тритомната академична „История на България“ обособено място е отделено на предложението на Кямил паша за примирие от 29 октомври. Това е направено в контекста на подчертаване „зловредното вмешателство на цар Фердинанд“ и съвсем правдиво е разбирането, че именно в този момент се спира победният ход на българското войнство и се взривяват реалните дотогава възможности за успешен изход от войната, и то само в няколко седмици. Авторът (авторите) обръща(т) внимание на намесата на Германия в лицето на кайзера Вилхелм II, който поощрявал стремежа на Фердинанд да влезе в Цариград, в противовес на мнението на началник-щаба ген. Иван Фичев и на командващия обединените I и III армия ген. Радко Димитриев, позовавайки се на написаното от самия ген. Ив. Фичев<sup>128</sup>. Посочва се и *Гърция*, която „се смятала за приемница на старата Ви-

зантийска империя“, откъдето трябва да произтичат нейните претенции към Цариград, макар това – евентуалното превземане на турската столица да не е визирано никъде в договорите между съюзниците, то не е и допускано като възможно, пък и гръцките войски отстоят на стотици километри от Босфора. „Освен това за съдбата на Цариград особено се интересували Англия и Русия.“<sup>129</sup> Но тези разсъждения остават недоразвити в посоката на цитирана по-преди мисъл на проф. Георги Марков, че някой тогава просто си е помислил, че 30-годишна България може да сложи ръка над Проливите и да я задържи там<sup>130</sup>.

Тук обаче има един интересен и рядко срещан другаде нюанс в пресъздаване ангажмента на големите европейски сили и специално Германия към развитието на балканския конфликт – за тайните преговори, които цар Фердинанд е водел с Турция от ноември 1912 г. Въпросната теза е иззета от цитирано изследване на проф. Т. Влахов, според което „кайзерът направил следното изказване: „Това е гениален, широко обмислен план. Покровител на разгромена и водител на възродена Турция (има се предвид българският цар – б. м., С. Б.), за да може заедно с нея да се защитава от русите и да смаже Сърбия. Австрия трябва да влезе с Турко-България във военен съюз, а ние (Германия) да съдействаме двете да се засилят и възродят.“<sup>131</sup> Стремейки се да стоя далеч от собствени преценки и мнения за възможностите, още повече за пропуснатите такива, ще си позволя тук изкушението да кажа, че това е действително гениален план – да се задържи Одринска Тракия, та дори и без Одрин, който в този момент е обсаден, но все още не е превзет, а чрез съюза с Турция да се принудят Сърбия и Гърция на съответните отстъпки в Македония. И какво от това, че подобно поведение е в разрез с интересите на Русия или че то е неприемливо за бинарната логика *добри-лоши*, като лошите са обезателно турците. По кое правило България е задължена с лоялност към съюзниците или към Русия – няма те – особено сърби и гърци – бяха лоялни?! Изобщо в политиката съществуват ли категориите „приятел“ и „враг“?! Друг е въпросът обаче, че за подобно политическо поведение от страна на цар Фердинанд сведенията са твърде оскъдни. Ако и такова рязко обръщане на платната да е факт, то е твърде съмнително и неприемливо за турската страна, като се има предвид категоричният отказ на българския главнокомандващ спрямо предложеното примирие само няколко дни преди това. Най-после и въпросът – защо такава идея не е доведена до някаква реализация?!

Колкото до събитията от началото на Втората балканска война – вината, според вече цитираната „История на България“, не е изцяло и само хвърлена на авантюризма на царя и ген. Михаил Савов, макар това да е подчертано. Не е пропуснат „тайният военно-политически договор, между Сърбия и Гърция, насочен изцяло срещу България“<sup>132</sup>, както и това, че „...сръбският крал Петър подписал „манифест“ за обявяване на война на България много по-рано от 16 юни 1913 г.“<sup>133</sup>. Но акцент върху антибългарското поведение на сръбските и гръцките части в Македония, върху фактическата окупация, която те налагат, отсъства.

Додеветосептемврийските издания изобилстват от ругателни квалификации срещу бившите съюзници. Същественото е, че „вековният по-

робител“ остава в сянката на ожесточението, с което след 1913 г. се обрисуват Сърбия, Гърция, а и Румъния. Вече стана дума за Николай Станишев, който пише за „новото робство, в което изпадна Македония в 1913 година, бе още по-черно. Турците поне не се мъчеха да претопяват българския народ. Сърби и гърци направиха всичко възможно да обезличат поробените...“<sup>134</sup>, но това е общ сугестив, срещан в почти всички публикации.

Още през 1913 г. в Шумен са издадени „Материали по историята на Балканската война“<sup>135</sup>, които съдържат сведения за поведението на българското войнство от морално-етична гледна точка и в дидактически – разбран тук конкретно като възпитателен – смисъл доказват мотивацията на редовия български войник за участието му в тази война и оттук – характера на войната. Така напр.: „Нито веднъж не видях българите да изядат онова, което получаваха, преди да подадат нещо на турците“ – по думите на френски кореспондент<sup>136</sup>; друг френски репортер, този на в. „Матен“, пише, че всички турски пленници са трогнати и изненадани от човешките обноски и грижи на българите<sup>137</sup>; „Българите се отнасяха много коректно към всички“ – от пратеника на в. „Таймс“<sup>138</sup>; „Вие, българите, не храните ли към нас... ненавист, злоба, злорадство? ...всички ни оказват горещ, топъл прием“ – думи на Явер паша към интервюиращия го български журналист<sup>139</sup>... На фона на огромната жлъч, с която пропагандата на довчерашните съюзници залива тиражирания в Европа „ужасяващ“ образ на българите, горещитираните фрази са само част от мненията, изказани от страна на чужденци, чиито държави не се вписват в определението „приятели на България“, и сочат едно така рядко изключение на правилото „на война – като на война“. Това се повтаря и в спомените на О. Барбар: „Един войник доведе... турски пленник. Бедният турчин цял трепереше от страх...“ – и тогава нашият войник изважда парче хляб и го подава на турчина<sup>140</sup> или: „Българските войници, хора, повечето семейни, държаха много на семейната чест и нямаше нито един случай да злоупотребят със своята отдалеченост от семействата си.“<sup>141</sup> Това, че написаното от О. Барбар е оценено от издателя в стойността си на аргумент за сватата мисия, изпълваща съзнанието на българите във войната от 1912 г., се доказва от превода и публикуването, но продължавам да мисля, че то остава „капка в морето“ на противната пропаганда не поради своя незначителен ръст, а заради това, че той остава неизвисен от наша страна. Не достига разбирането или енергията от едно провинциално издание да се направи оръжие на моралната поне защита за българската кауза. Тези аргументи остават забравени и в следващите години.

Периодът 1945–1980 г. също не прави изключение с наличието на издание, в което един чужд автор, като споделя впечатленията си от българското войнство, доказва неговите изключителни морални устои и осъзнатостта за целите в тази война, които цели са високо патриотични<sup>142</sup>, в този смисъл са и материалите и в спомените на съвременници и участници в Балканските войни<sup>143</sup>, но и тук акцентът остава капка в морето, като се сравни с антибългарските внушения, които поставя чуждата (специално балканската) историография.

За проблемите на Балканската война в новата балканска историография е посветено специалното изследване на Р. Попов и Б. Самарджиев<sup>144</sup>, което не се ангажира с т. нар. тук *дидактически акценти*, но дава прилична информация за интерпретацията на някои основни моменти в достъпните, по думите на самите автори, югославски, гръцки и турски изследвания.

Прави впечатление, че голяма част от интереса на изследователите и в част от новата историография се определя от чисто политически цели, за оправдаване на определена държавно-националистическа кауза с груби фалшификации и националистически тенденции<sup>145</sup>. В югославската и гръцката историография се прави открита апология, съотв. на М. Милованович и Н. Пашич, престолонаследника Константин и министър-председателя Елефтериос Венизелос. Няма спор, че „за победоносния край на войната за Сърбия и Гърция, които в крайна сметка увеличили териториите си почти двойно, голяма роля изиграли водачите на буржоазните партии в двете страни“<sup>146</sup>. Особено е, че такава теза се застъпва и в по-ранната литература<sup>147</sup>, но се продължава и след войната<sup>148</sup>. Като оставим настрана Е. Превелакис, защото е представител на гръцката (т. е. буржоазната) историография, за която марксистическите изследователи приемат като присъщи национализма и апологетиката на буржоазните политики, сръбският автор Д. Джорджевич засвидетелства позиция, напълно противоположна на negliжирането и направо ругателствата на българските историци от следдеветосептемврийската епоха към имена като Ив. Евстр. Гешов например. Ето това различие смущава, когато в същото време от наша страна не се отстоява българската не националистическа, а национална кауза, за която са необходими не фалшификации, а истината, такава, каквато е била.

Интересно е отношението на гръцките автори към ролята на великите сили в събитията на Балканите от 1912–1913-а година. Споменатият по-горе Е. Превелакис, като повтаря известна и от други, малко по-ранни публикации теза<sup>149</sup>, сочи единствено Русия като създател на Балканския съюз. Той разглежда Русия вън от съюзните ѝ отношения с Англия и Франция и това може да се обясни единствено с последвалата външнополитическа гравитация на Гърция и дори за Първата балканска война не Турция, а България е сочена като основния враг. Нещо повече – Е. Превелакис обяснява двете войни освен като противопоставяне на славянството срещу евентуална австрийска експанзия, но и като противопоставяне на славянството срещу Гърция<sup>150</sup>.

Разбираемо е защо проблемът с Македония стои на вниманието на югославските историци, но доста особени са някои техни твърдения – напр. тези на С. Скоко и П. Стоянов, че въпросът със „спорната зона“ фактически бил предрешен още в преговорите от 1911 г. и арбитражът на руския император бил записан само от формална гледна точка, тъй като още при предварителните разговори всички спорни въпроси около подялбата на Македония били разрешени<sup>151</sup>. Същевременно С. Скоко твърди, че арбитражът на руския император трябвало да се отнася не само до „спорната“, но и до останалата част от Македония, която по договора от 1912 г. се давала на България, като с това явно се оправдава сръбското поведение впоследствие. Такова тълкуване на българо-сръб-

ския договор и по-специално на клаузите за арбитража не е правено другаде в историческата литература<sup>152</sup>.

Всичко това и пр. още доказва, че за разлика от най-новата българска (т. е. марксистическа) историография, усилията на другите балкански автори се ангажират по-малко и никак с идеологемите на антибуржоазната пропаганда и особено що се касае до отстояването на тяхната националистическа срещу българската национална кауза, която остана незащитена, за да не кажа – поругана. И тук е уместна фразата на проф. Георги Марков, макар и написана за българското участие в Първата световна война: „След бурениясал гроб няма нищо по-тъжно и тягостно от бурениясало огнище.“<sup>153</sup>

Нова тема в проблематиката на Балканските войни след 1944 г. е *народното недоволство*<sup>154</sup> и естествено – едва ли някой би бил доволен да бъде на война. Факт са и някои абсурдни недоумици на командващите, като напр. недопускането на войниците да посетят семействата си, дори когато минават (при пренасочването от Източния фронт на запад) само на няколко километра от родните си места, съвсем различна е мотивацията на войските при Чатаалджа или във Втората война, отколкото при началната битка с „вековния поробител“. Всичко това е така, но изместването на акцента от общото родолюбиво чувство на целия български народ е само в услуга на определена политическа поръчка и остава много далеч от обективната историческа истина.

Силният отпечатък на политическата поръчка, който изпълва интерпретацията, на Балканските войни (1912–1913) и като отделни теми, и като съдържание не игнорира напълно присъствието на историческата истина. Тя се улавя между редовете на задължително зададените партийни лозунги, които и при изцяло негативната си оценка за монарха, буржоазните правителства и генералитета не пропускат неоспоримия факт за героизма на българския народ<sup>155</sup>.

Колкото и акцентът да е сложен върху завоевателните стремежи на балканската буржоазия и монархии, патриотичният порив у българския народ през 1912 г. задължава и авторите след 1944 г. да оценят прогресивния характер на Балканската война, но изцяло в контекста на смяната на общественно-икономическите формации, т. е. като премахваща „турско владичество на Балканския полуостров и остатъците от феодализма“<sup>156</sup>. Докато Междусъюзническата война е квалифицирана като „братоубийствена“<sup>157</sup>.

Цялостният извод като обща концептуална оценка за характера на двете Балкански войни (1912–1913) и причините за катастрофата се развива в дребнотемиято на следдеветосептемврийските издания, които предпочитат по-частните въпроси. Общите квалификации отиват в учебниците по история, където крайният извод е неизбежен.

*Участието на България в Първата световна война*, както впрочем и за двете Балкански войни, бе една от големите „неудобни теми“, по които след 1944 г. не се обнародваха трудове, нито пък се правеха чествания<sup>158</sup> поради политически зададената невъзможност те да бъдат извисени в стойността си на национално освобождение, мотивирано не само и един-

ствено, но преди всичко от стремежите българският народ да се обедини в границите на родното землище.

Същевременно обаче дистанцията на времето, както и освободената агресивност в негативните оценки за буржоазията и монарха можеше да допринесе за анализа на същностните причини, довели до катастрофата от 1913 г. Но това не бе направено, защото най-вече целта бе да се обругае „завоевателната империалистическа политика“, а не да се интерпретира истината в реконструкцията на нейната обстоятелствено и противоречиво.

От друга страна обаче, връщането към изданията до 1944 г. също не носи обективния образ на двете Балкански войни. Т. нар. буржоазни автори остават заплетени във взаимни обвинения, не могат, а и не пожелават да напуснат ъгълчето на собствената си принадлежност в лагера на политиките или в този на военните, в пристрастието си към една или друга конюнктурна идея.

С много малки изключения\* идеите, които се внушават чрез темата *Балкански войни (1912–1913)*, се носят по теченията на временните ориентири на политическата власт.

Големият въпрос *защо* загубихме войната, без да сме загубили нито една битка, *защо победителят* бе принуден да *проси мир*<sup>159</sup> – това така и остава без отговор.

### 3. БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912–1913) В УЧЕБНИЦИТЕ ПО ИСТОРИЯ (СЪДЪРЖАТЕЛЕН ПОДБОР И ВЪЗПИТАТЕЛНИ ЦЕЛИ)

Колкото до българските учебници по история, преди тяхното издирване и разлистване, очаквах да диря брод през морето, което се оказва обаче океан... Едно, че броят на учебниците е много голям, някои от тях претърпяват десетина и повече издания (кои поредни, кои стереотипни, допълнени или *коренно* преработени), другият проблем е в често променящите се програми в българското училище, което адресира изданията в различно време до различни отделения, начални класове, прогимназии или гимназии. Накрая се загубих и в хаоса на библиотечното събиране и съхраняване на тази, както впрочем и на друга литература... Надявам се обаче това да не е толкова съществен пропуск, защото, така или иначе, търсените като *дидактически акценти* възпитателни сугестиви едва ли са се променяли категорично в някое отделно издание, особено от едно и също време.

За разлика от специализираната литература – било то историография, в смисъл на професионални изследвания, или спомени, бележки и пр. публикации от неспециалисти историци, но ангажирани в съответната проблематика автори, учебникът по история има задачата да представи цялост-

---

\* Без разбира се споменатите автори и техните издания от последните години.

ния образ на реконструираното и интерпретирано събитие или процес, която задача произтича от общообразователните и възпитателните цели на училището. Оттук е и първата разлика в отсъствието или в поставянето им едва на второ място в учебника на детайлите от конкретната фактография, без това, разбира се, да означава negliжиране на фактите. Втората специфика е в съдържащия се основен извод в урока по история в качеството му на аксиологичен сугестив и въпросът е в това, кое определя стойностите на този, такъв или друг, оценъчен извод в обучението по история като възпитателна цел. Пожелателно това е социалната поръчка като исторически обусловена функция на реконструираната реалност от миналото. Но често разбирането за социалните функции на историята е изместено от политически вменените „правила“ за *добро* и *зло*, които в интерпретацията на едно или друго историческо събитие, явление, факт, процес или личност да определят съответното отношение...

Съществената, диаметралната разлика между едно научно, в смисъла тук – историческо, изследване и учебника се състои в мястото на извода като крайно заключение и обобщение. При научното изследване този извод стои в края на процеса на това изследване и се достига като резултат, докато в учебника – е обратно. Науката е казала своето като концепция, от която образованието формулира учебно-възпитателните си цели, изведени в основата си от историческото, в случая, съдържание на съответната проблемна интерпретация. Оттук следва, чрез съответната редукция и адаптация, според адресата на обучението, да се структурира достатъчно необходимата информация като познавателен аргумент за мотивиране на ценностно отношение и, в крайна сметка, за формиране на светогледна характеристика.

Но, по правило, учебникът (в частност – този по история), програмата за цялостното средношколско образование, за съответния клас и вид училище и изобщо всичко от *просвещението* е в ресора на съответното министерство, което е държавен и по-точно – правителствен орган. От това следва и подчинеността на образованието на съответната политическа конюнктура. Но доколко възпитанието чрез обучението по история в българското училище се е определяло от приоритетите на националната политика, основани на непреходните стойности на националната културно-историческа идентичност, и доколко е повлияно от конюнктурните и теснопартийните пристрастности, променящи се при всяка, така честа смяна на властта...? И тук не става въпрос само за „революционната“ промяна на т. нар. *обществено-икономическа формация*, а и когато преди 9-и септември '44-а министерските кабинети са заемани от различни, например по фило-фобските си ориентири, политики, които са „поръчвали“ определени аксиологични сугестиви и в съдържанието на обучението по история.

Звученето на социалистическата учебна литература за Балканските войни (1912–1913) е ясно в общия си знаменател на присъщите за буржоазията и монархизма завоевателни нагони за *насилствено* присъединяване на *Македония и Одринска Тракия*<sup>160</sup>, но както в буржоазната историография, така и в издаваните тогава учебници, без да напускат общата рамка на националноосвободителния характер на войните, се улавят различни ак-

центи в интерпретацията на причините, правата и отговорностите, както и различно адресиране на вменената за катастрофата вина.

Така например определени текстове в част от учебниците сочат като главна причина за войната от 1912-а година освободителния порив. Николай Станев извежда „необходимостта от войната“ от посочените „англичани, французи, американци, немци, шведи, норвеги, швейцари, (които – б. м., С. Б.) са затова богати, образовани и културни, защото са свободни и обединени...“ и „...народът поискал от правителството да не чака вече, защото турците ще изтребят българите в Македония и Одринско...“ – оттук следва съюзът със Сърбия и Гърция, за да се избегне тяхната „завист и подозрение“<sup>161</sup>. По-различен обаче е редът на обстоятелствата при Иван Кепов – според него Балканският съюз е създаден от силите на Антантата и главно Русия като преграда срещу Австро-Унгария и Германия, „но балканските държави решили да използват договора не за противодействие на немското нашествие, а да нападнат Турция“<sup>162</sup>. На пръв поглед това са детайли, но нека си представим, когато, изпитан на черната дъска, ученикът трябва да разкаже урока си по история за Балканската война (1912) – в единия случай би започнал със *свободата* като идеал и единствено условие за стопански и културен просперитет, общонародния порив към свободата на българите в Македония и Тракия и натиска на този общонароден порив към правителството, което във война с Турция да донесе свободата на поробените братя българи. Дипломацията, договорите с другите балкански съюзници, ангажирането на великите сили, специално Съглашението и още по-специално Русия – това идва на второ място. Според съдържанието на другия учебник обаче тъкмо „голямата политика“ е в основата на балканските събития от 1912-а... И въпросът в крайна сметка е за това, което остава като представа в един по-широк аспект, около това, дали и в каква степен историческите съдбини за България зависят от свободното волеизявление на самата нея или, бидейки малка страна, нейната съдба е предопределена от външни сили.

У едни и същи автори – Иван и Вана Кепови, в един и същ учебник по „Обща и българска история за трети клас на прогимназиите“, но в различни негови издания (от 1932 и от 1938 г.) се улавя една съществена сугестивна разлика – и в двата учебника текстът „Обиколена по този начин с врагове от всички страни, България била принудена да спре военните действия.“ ...е идентичен<sup>163</sup> (става дума за края на Междусъюзническата война – 1913 г.), но в изданието от 1938 г. е прибавено и следното: „Това ограбване на България станало със съгласие на всички европейски велики държави. Нито една от тях не дигнала глас да защити България...“<sup>164</sup> и тук е видно вмененото обвинение към „старите демокрации“, което е обяснимо с политическото мислене в руслото на промените от „новия ред“, на който България се надява и е одързостена и в изказа на обучението по история да отправи такова обвинение. В този и други подобни примери се съдържат собствените ми основания за това, което наричам *дидактически прочит* на историята.

Защото настоявам да повторя, че съдържането на факти, дати, свързаните с тях събития, имената на личностите и пр. в учебника по исто-

рия не са изследователския стремеж на едно академично проучване, а материалът, чийто подбор е подчинен на изграждането на възпитателната, преди всичко, цел.

*Дидактическият прочит на учебниците ще следва хронологичната последователност на историографията, като ще изключи действащите в момента издания... На фона на много (без да се ангажирам с твърдението „всички“) учебници ще си позволя избирателното позоваване на дадени текстове, които носят характерен свой и различен от други аксиологичен сугестив, който се повтаря съдържателно за определен период, за определени автори и за определената тяхна идеологическа и направо политическа нагласа, проектирана в интерпретацията и на темата *Балкански войни 1912–1913*.*

Съдържанието на основен извод в урока по история в качеството му на аксиологичен сугестив очертава някои определими нюанси в характера и причинността за Балканската война (1912), във взаимноизключващите се оценки – *националноосвободителна* или *завоевателна*. На места войната се определя като необходимо зло, неизбежността от което е доведена от обстоятелствата или се извежда като „върховен морален дълг“... Николай Станев (в едно негово издание от 1918 г. пише: „Царят (цар Фердинанд – б. м., С. Б.) залагаше България да не влиза във война, докле не заякне добре“ и възпирал някои „военни и държавници от прибързани постъпки“, но след като „една бомба се пръсна в Щип и Кочане, разярените турци се хвърлиха върху българите...“, та изклаха сума свят“ и това принуждава България да тръгне кам войната<sup>165</sup>. Така и според текста в друг учебник на Н. Станев: „Народът поискал от правителството да не чака вече, защото турците ще изстребят българите в Македония и Одринско...“<sup>166</sup> И всичко това остава в знаменателя на предизвиканата и принудена да воюва България. Така грешките или компромисите са лесно обясними и оправдани. Още повече *народът* – тази изпразнена от съдържание и заради често и спекулативната си и по навик употреба дума – *поискал от правителството тази освободителна война*, с което абсолютно се изключват политически амбиции, икономически интереси и т. н. Такава постановка се повтаря и у Иван Кепов, където: „...младотурците се готвят за война с нашия народ“ и „това накара нашето правителство...“<sup>167</sup> Неизбежността на войната, към която България е доведена преди всичко от жестокостите на турците, от подготвяните от тях военни действия, е сложена в съдържанието на причините и у редица други учебници<sup>168</sup>. И така стигаме до въпроса за „срещата“ на такова учебно съдържание в интерпретацията на причините за Първата балканска война (1912) с това в други информационни източници с друго обяснение. Крайната противоположност отива в следдеветосептемврийските издания, където в основата са *завоевателните стремежи* на буржоазните правителства и монарха. Тогава тази „среща“ се превръща в сблъсък и въпросът е какво от този сблъсък остава в историческото съзнание на обществото (или на определена част от него) като окончателно формулирана, достатъчно устойчива представа. Защото и фактите сочат, че подготовката за предстояща война с Турция

като приоритет на българската политика датира съвсем не от годините, непосредствено преди 1912-а, а и преди идването на младотурците на власт в Цариград от 1908 г. Така че едностранчивото тълкуване с акцент единствено върху *принудителните обстоятелства* е, в най-добрия случай, само едната страна на нещата.

Погледнато от по-друг ъгъл, в текстовете на някои учебници „българите не забравили поробените братя в Македония и Тракия“ и „търсели случай да ги освободят“<sup>169</sup>, който случай им предоставят (а не принуждават) обстоятелствата и тогава „тръгнаха на тая война с голяма радост“<sup>170</sup>.

Впрочем, цитираната по-горе „голяма радост“, с която българите посрещнали новината и тръгнали на война е често срещан израз<sup>171</sup>, който буди у мен известно смущение, защото *възторгът, готовността*, осъзнатият освободителен дълг като мотивация за неоспоримия себепридателен героизъм – това са разбраеми и напълно верни на действителността определения, но не бих приел *радостта* на една майка, изпращаща сина си на фронта. И единственото обяснение за мен е в опита да се внуши необходимостта от една поредна война... Имам предвид времето на издаване на преди цитираните учебници – от края на 20-те години насетне, – когато алтернативата за предстояща война в пределите на изконното родно землище постепенно набира скорост и се налага като държавнополитическо и обществено мислене в края на следващото десетилетие.

Някъде се улавя и един по-друг нюанс, който излиза от рамката на „принудената да воюва“ или „търсещата удобен момент“ за това България, за да представи Балканската война като доведена от „голямата политика“. Според Иван Кепов (в неговия учебник по „Най-нова история“ от 1925 г.: „Съглашението, особено Русия, си поставило за цел да прегради движението на Австрия и Германия на юг към Солун и Проливите... През първата половина на 1912 г., благодарение усилията главно на руската дипломация, между България и Сърбия се сключил съюз, към който отпосле се присъединили Черна-гора и Гърция. ...Но балканските държави решили да използват договора не за противодействие на немското нашествие, а да нападнат Турция.“<sup>172</sup> Т. е. именно „голямата политика“ на „Великите сили“ предрешава създаването на Балканския съюз, като основната роля тук се пада на руската дипломация, а едва след това балканските държави поемат инициативата да използват своя съюз не срещу Дунавската монархия, а на юг. От такава изначална постановка би следвало вменяването на главната отговорност на Антантата и по-конкретно на Русия. Още по-категорично, за да не кажа крайно, е становището на Николай Станишев. Неговата „Кратка история на българите...“ не е учебник, в смисъла на адресиран до съответния образователен клас, но то е едно популярно, с широк адресат, издание, а не академично изследване. Тук основната теза стои върху *сръбското вероломство*, което е „доказано“ с преглед на *милонетните* сръбски „феодални „победи“ и „завоевания“ за сметка на България, при нечестни политически съчетания“<sup>173</sup> и „най-после, при пълната подкрепа на Русия, в началото на 1912 година сръбите успяха да сключат политически и военен съюз с България, с твърдото намерение да изиграят българите и да получат поне Скопие, ключа на Македония. Пашич започна подготовка за заграбването на Македония, почти веднага след подпис-

ването на съюза; двадесет дни преди обявяването на самата война срещу Турция, сръбските дипломати започнаха първите подкопавания. Сръбската измама бе извършена, далеч преди по-сетнешната междусъюзническа война<sup>174</sup> – като Русия не само поделя вината, а с подкрепата си на Сърбия се представя като виновник за „сръбската измама“. Примитивността на бинарната логика *добри – лоши* е много удобна за нечие обвинение и респ. – нечие пълно оневиняване, но не се ли вмества в такова обяснение и внушение въпросът защо българската страна така лековато допуска да бъде измамена?

Най-последно, в додеветосептемврийските учебници по история липсва въпросът за вината – било то престъпна поради користни цели или честолюбие, било поради недооценяване, слабост, прекалена емоция за сметка на разума и т. н. – от страна на българските държавници. Може би има само едно изключение – у Николай Станев, където цар Фердинанд възпирал, до един момент (кланетата в Щип и Кочани) някои „военни и държавници от прибързани постъпки“<sup>175</sup>. Действително прочитът на българското политическо поведение от около 1910 г. и след това до началото на войната показва припирност по пътя към войната на всяка цена, вкл. и с цената на компромиси и това, може би, е обяснимо и оправдано, предвид някои конкретни обстоятелства. Няма отговор обаче дали тези компромиси са били осъзнати и дали политическите и военните мъже около цар Фердинанд са имали план, с който да се опитат да тушират по-късно последиците от направените на съюзниците отстъпки. Вярно, монархът допуска, че ще бъдем измамени, но едно че не предлага каквато и да било застраховка срещу такава възможност, а и неговото поведение, особено от края на октомври 1912 г., съвсем не доказва въздържаност от „прибързани постъпки“ – напротив.

След 1944 г. и в учебниците по история, както и в научната литература целта бе не да се намери правдивата реконструкция на миналото, не да се уцели такава негова интерпретация, която да запази историческите представи от съдържание, обслужващо някоя и нечия политическа доктрина, а тъкмо обратното, само че политическата доктрина бе друга.

Първият основен рефрен бе в заклеяването на буржоазията и монархията като носители на империалистическата завоевателна политика. Текст като „Тази политика на завладяване и разделяне се казва империалистическа политика.“ или подобен стои като лозунг в редица издания от втората половина на 40-те и 50-те години<sup>176</sup>. Това, разбира се, е един явен пример за политическа поръчка, чието изпълнение обаче е улеснено от фактите по подготовката на Балканския съюз и войната, неизключващи – напротив – помисли у българските управляващи и монарха, които не са мотивирани единствено от освободителния порив. „Техните планове да получат нови пазари“<sup>177</sup> са и разбираеми, а и оправдани. Поведението на цар Фердинанд от края на октомври и началото на ноември 1912 г. – отказът му да приеме предложеното от турската страна примирие и заповедта за атака на фортовете на Чаталджа при дългия списък от аргументи за очаквания неуспех – забавянето на българското настъпление, което дава възможност на противника да се укрепи, неподвождането на ангажираната край Одрин тежка артилерия, много трудното придвижване през дъждов-

ната вече есен из мочурливия терен между двете морета, холерата и т. н., и т. н. – дават пълното основание за обяснения, които доказват други стремления на монарха, много далеч от светостта на българската национална идея. У Ал. Бурмов, Б. Божиков и К. Ламбрев, както и при Ал. Бурмов, Д. Косев и Хр. Христов изрично са посочени „честолюбивите намерения“, неговата „грандомания“ и желанието на Фердинанд да се провъзгласи за император в Цариград<sup>178</sup>.

Но какво в крайна сметка означава *империализъм* и *империалистическа политика*? Видно в случая, вложеният в понятието смисъл трябва да значи *стремеж към териториално разширение, като се заграбват чужди земи*, от което следва напълно изключеното право на българска национална кауза в Тракия или Македония в началото на века. И по стъпалата назад във времето, с въпросите кое от какво следва, няма ли така да стигнем и до всъщност нелюпия или недотам лош Берлински договор, който не е разпокъсал български етнически територии и не е оставил българско население под гнета на османското робство. И къде е дъното на подобно безродие, в името на *какво* такова учебно съдържание обслужва *какви* възпитателни цели?!

Като противовес на престъпната завоевателна политика на „цар Фердинанд и буржоазните партии на народняци и прогресисти (правителството на Ив. Гешев и Ст. Данов) и всички други буржоазни партии, които оказали поддръжка на това правителство“ и довели българския народ до национална катастрофа<sup>179</sup>, се подчертава изрично в отделни основни въпроси в уроците отношението на партията на тесните социалисти към войната<sup>180</sup>, без обаче да се отминават допуснатите грешки като например липсващия съюз със селяните (?!), както и иначе „правилно издигнатият лозунг за балканска федерация“, но той „не бил свързан с правилната тактика за неговото осъществяване“<sup>181</sup>. Но проблемът не е в това как социалдемократите на Димитър Благоев са си представяли възможността за осъществяване на една Балканска или Южнославянска федерация през 1912-а или през 1915-а година. Въпросът е как авторите на споменаваните учебници от 50-те години виждат това..., за да допуснем, ако не съществуваха въпросните, явно субективни причини, как би се реализирала федерацията и какви последиствия за българите би имало това?

Колкото и акцентът да е сложен върху завоевателните стремежи на балканската буржоазия и монархии, патриотичният порив у българския народ през 1912 г. задължава и авторите след 1944 г. да оценят прогресивния характер на Балканската война, но то е изцяло в контекста на смяната на обществено-икономическите формации, т. е. като премахваща „турско владичество на Балканския полуостров и остатъците от феодализма“<sup>182</sup>.

Същевременно Междусъюзническата война е квалифицирана като „братоубийствена“<sup>183</sup>, без каквото и да било споменаване на националното освобождение като мотив, без дума за сръбско-гръцкия договор за обща граница в Македония и за наложената фактическа антибългарска окупация над териториите отвъд р. Брегалница.

Свършено различно обаче звучат Балканските войни (1912–1913) в учебника на Илчо Димитров, Мито Исусов и Йордан Шопов от 1980 г.<sup>184</sup> Дали, доколко и каква промяна се извърши през 1989 г., която сложи на-

чалото и на „новия прочит“ на българската история – това ще получи своя отговор в годините, когато 10-и ноември 1989 г. стане история и бъде възможно да се намери и каже истината и за това, кога всъщност започна промяната, подготовката за такава промяна или поне първите нейни симптоми. Но, съдейки по съдържанието на учебниците по история от началото на 80-те години, те са намерили стила на историческа представност, която до голяма степен се е разделила с униформата на „революционния“ комунистически примитив. Събитията от октомври 1912 г. са определени като продължение на Освободителната руско-турска война, решението за военен конфликт срещу Турция и самата негова подготовка са изведени едновременно от неуспеха „да се намери мирно решение на македонския въпрос“ (неуспехът на националната революция от 1903 г. – б. м., С. Б.) и от конкретните обстоятелства. Разбира се, не мога да се въздържа от репликата, че *националната революция от 1903 г.* не е опит за *мирно* решение на македонския въпрос, защото всъщност това е подготовка и избухване на въоръжено въстание. Или може би и тези автори визират съдържанието на въпросните социалдемократически идеи за федерация, опитали да намерят своето разрешение чрез Крушевската република на Никола Карев например. Важното тук обаче е в категоричния отказ причините за войната да бъдат поставяни единствено в знаменателя на буржоазно-монархическия стремеж към *насилствено заграбване* и вместо това на преден план е изведен акцентът на националното освобождение.

Според една възприета класификация на подходите в обучението по история<sup>185</sup>, при консервативния, било догматичен или илюстративно-обяснителен, дидактическото ударение се поставя върху усвояването на учебния материал – историческите факти, обединени от хронологията и осмислени чрез тяхната вътрешна логическа връзка и взаимозависимост<sup>186</sup>. Тогава при определени учебни единици, за дадени теми, и особено при помалки ученици, които трябва да бъдат въведени в историческата ситуация, по външни критерии е приложим именно консервативният подход<sup>187</sup>.

Известно е, че от началото на века, която традиция се запазва устойчиво и впоследствие, българската методическа (и за обучението по история) мисъл счита, че гимназиалната степен се приближава повече до академичното, университетското образование. В този смисъл общообразователните и възпитателните задачи и принципи се адресират предимно към по-долните класове, където, по обясними причини, възможността за свободна, избирателна интерпретация на историческото съдържание отива на втори план и направо се игнорира. Но точно това задължава абсолютната прецизност в реконструкцията на фактите, след като ударението се поставя именно върху тяхното усвояване. В някои учебници по история обаче е видно тъкмо обратното – случайна, нарочна и от какво ли предопределена непрецизност в реконструкцията на фактите. Така например в общия знаменател на неоспоримите подвизи на българското войнство и изоставената от турците и взета без бой от българската армия крепост Лозенград е представяна като силно укрепена, едва ли не наравно с Одрин<sup>188</sup>, подчертават се като „големи и кръвопролитни“<sup>189</sup>, като „най-главните и ожесточени“<sup>190</sup> сраженията там, като „първата голяма победа при

Лозенград“<sup>191</sup>, а при Досю Койчев и Михаил Фридманов с различен шрифт дори е написано: „След ожесточен тридневен бой тя (българската армия – б. м., С. Б.) превзела „на нож“ Лозенградската крепост.“<sup>192</sup> Но, ако все пак „Лозенград“ се приеме като детайл, то в твърденията на Иван Пастухов, че „преди войната сърбите бяха подписали с нас договор, че Македония ще бъде съединена с България“<sup>193</sup> или на Найдено Шейтанов и Божидар Божиков, че в „съюзния договор се определяло, че ако войната против турците излезе сполучлива, Македония и Тракия ще получат свободата и ще се присъединят към България“<sup>194</sup>, липсва и малката уговорка, както е при Иван Попов, че „според договора по-голямата (не цялата – бел. и разр. в текста са мои – С. Б.) част от Македония се даваше на българите“<sup>195</sup>. А между съюзниците именно Македония е „ябълката на раздора“, довел през юни 1913-а до Втората балканска война и възелът на противоречията е заплетен там – върху географската, етническата, стопанската, политическата и изобщо историческата номинация „Македония“ – или поне нищо не е сторено за разплитането му в преговорите и договореностите (или липсата на такива, що се отнася до споразумението с Гърция). Така че категоричното твърдение, че *Македония и Тракия се дават* на България е просто невярно, за да не бъде то квалифицирано като тенденциозна фалшификация. Защото, макар и пространен в аналогията „със свободните и обединени“ народи, Николай Станев пише, че „нашето правителство настоявало Македония да се освободи и да остане *автономна*, но сърбите не се съгласили и поискали да стане подялба на македонските земи“<sup>196</sup>. Но и тук без дума за начина на тази подялба, за арбитража на руския император по отношение бъдещето на „спорната зона“, като изобщо не се споменава договора с Гърция, която също има претенции към територии в Македония и затова не приема сръбско-българската договореност. Напълно отсъства и коментарът за основанията, мотивите или аргументите за подобен компромис от страна на българската дипломатия.

И въпросът е в историческата информация, която човек има преди училище, преди съответния урок по история или информацията, която може да получи и получава от други източници и, когато тя е различна и направо противоречи на твърдението в учебника, резултатът, най-малкото, е nihilизма към историята въобще. Въпросът още е и за основанията на тези автори така директно да преиначават, защото не допускам да не знаят, истината в интерпретацията на конкретни, при това съществени в съдържанието си факти.

Да се обслужва патриотичното възпитание и да се подхранва националното самочувствие е присъщо на всички национални исторически школи<sup>197</sup> и това се отнася и до интерпретацията на Балканските войни в учебниците по история, но тъкмо в интерпретацията на тази тема то е направено не толкова с позитивния акцент на българската кауза и на героичното българско войнство, колкото с одиозния образ на *враговете*. (Това попада в границите и на една друга голяма и също дидактическа тема за *образа на другия* в обучението по история и в националната история, в смисъл – историография.)

Може би, от гледна точка на съхранявано национално достойнство, учебното съдържание, особено в по-долните класове, избягва коментара за „грешки“ във външната политика на България, „грешки“ на Главното командване при воденето на самите бойни действия, мегаломанията на монарха в погледа му към Цариград, споделяна и дори инспирирана от някои негови приближени и т. н. Съдържателен анализ в тази посока направо отсъства и вместо това е предпочетен пестеливият тон на фактографската регистрация при: Г. Дочев и П. Петров за „...Големите и кръвопролитни сражения... при Лозенград, Люле-Бургаз, Булаир, Чаталджа, Одрин и другаде“<sup>198</sup>; направо телеграфния изказ на Ив. Пастухов и Ив. Стоянов за неприетото предложение на Кямил паша, заповедта за атака на Чаталджа, която „атака, обаче, не сполучила...“<sup>199</sup>, като това е така и в редица други учебни издания<sup>200</sup>.

Освен „белите петна“, т. е. въпроси, които изобщо не стоят в страниците на учебниците, както и някои факти по дипломатическата подготовка и хода на Първата балканска война (1912), които са интерпретирани, като че ли според както на авторите им се е искало да стане, но съвсем различно от действителността, така на места е пресъздадено и началото на Междусъюзническата война. Като пише, че „на 17 юни се звързваха първите боеве между сърби и българи в Македония. Сърбите се оплакаха, че българите първи ги нападнали, макар че всъщност те предизвикваха към война“<sup>201</sup>, Иван Кепоу размива факта за българското нападение със сръбското предизвикателство. В друг свой учебник същият Иван Кепоу „почва Междусъюзническата война през юни 1913“<sup>202</sup>, без какъвто и да било предварителен коментар. По-нататък продължават „кървавите битки на река Брегалница и на Криволък“, след което „българите отстъпили на север... Гърция виждала тежкото положение и настояла пред съюзниците незабавно да се спрат военните действия. С това тя спасила от небивал позор цялата си войска и краля, който българите щели да пленят“<sup>203</sup>. Едно, че се получава логическо противоречие между *отстъпващите на север българи* и *тежкото положение* на гърците и после – фактите говорят за поискано от българска страна примирие, което именно гръцкият крал отказва. Само три години преди написването на този учебник Н. Недев в своите „Освободителни войни...“ сочи, че българското правителство поискало преговори, „но гръцкият крал, по заповед на когото се опожаряваха български села и градове, като желал да унижи България, не даваше да се говори за спиране на военните действия“<sup>204</sup> и Иван Кепоу би трябвало да познава този текст, ако не самите факти. Тук се контаминират две близки във времето, но разделени в съответната своя последователност събития – спирането на военните действия от българска страна и търсенето на дипломатическо решение, довело преговорите в Букурещ и обкръжението, в което попада близо 50-хилядна гръцка армия, предвождана лично от крал Константин, в Кресненското дефиле, където българите не атакуват и изобщо не предприемат действия, които с аргументите на силата биха довели до капитулация на Гърция или поне до различно от изпълненото със самочувствие държание на Венизелос в румънската столица. Това са известни за историята и историците факти, но така поднесени,

както в цитирания по-горе учебник, те остават неразбрани от учениците и с объркаността си довеждат хаоса в техните исторически представи за въпросните събития.

Доколко от средата на 30-те години българското образование е проникнато от фашизъм<sup>205</sup>, ако въобще е защитима тезата на установяването на фашизъм и особено монархо-фашизъм в България? Факт обаче остава възпитанието на реваншизма, както и тиражираната и в обучението по история чрез определени текстове в учебниците и по темата за Балканските войни (1912–1913) роля и образ на монарха като върховен вожд. Така например при Гено Дочев и Петър Петров (в „Отечествознание“ за IV отделение от 1935 г.) Междусъюзническата война, интерпретирана иначе в по-малко от страница, съдържа подчертаната квалификация на „вероломството на коварните съюзници... и лакомата за плячка Ромъния...“<sup>206</sup> Но по-особеното е в изричния, отделен абзац подзаглавие „Попуки от нашата история“, където пише: „...под мъдрото управление на Н. В. цар Борис III отново се съвзе (народът – б. м., С. Б.)... готов на жертви за Царя (първо – б. м., С. Б.) и Отечеството си (после – б. м., С. Б.), нашият народ ще работи най-добре не само за своя напредък, ами и за извоюване човешките и народни правдини за своите поробени братя, които никога не ще забрави.“<sup>207</sup> И тъй като монархът (в горните редове на Г. Дочев и П. Петров е визиран изрично цар Борис III) и монархията (което вече обобщава един събирателен образ, т. е. включващ и цар Фердинанд)\* от средата на 30-те години насетне са очертавани в една, направо култова рамка, то в логиката на „черно-белите“ оценки след 1944 г. монархията и монархът са ругани. И за да бъде още по-негативно обрисван образът на цар Фердинанд, той се превръща категорично в чужд агент – на „австро-германския империализъм“<sup>208</sup> и като тяхно „вярно оръдие той раздухвал разногласията между съюзниците и не се поколебал да извърши една неокачествима провокация“. (Що се отнася до заповедта от 16 юни 1913 г.<sup>209</sup>) Това и подобни други такива твърдения не държат сметка за собственото си противоречие – разрушавайки Балканския съюз, цар Фердинанд окончателно ликвидира личните си мегаамбиции за създаване на мощна и голяма държава под негова власт и по-скоро авантюризмът му е причина за започнатата война между съюзниците. (Ако, разбира се, монархът, при това еднолично, е в основата на заповедта от 16 юни 1913 г. и предимно той носи отговорността за началото на Втората балканска война.)

Но такава интерпретация на въпросните събития продължава в издания и от 1980 г.<sup>210</sup>

Сподавен дотогава и проявен отчетливо от средата на 30-те години и особено след началото на Втората световна война, реваншизмът се отпечатва ярко в съдържанието на темата *Балкански войни (1912–1913)*. Осно-

---

\* Като особено типичен в това отношение пример бе споменатият в прегледа на историографията Станишев, Н. Х. Кратка история на българите от най-стари времена до днес. С., 1942.

вата, на която се гради това отношение на мъст към *измамилите България бивши съюзници* се съдържа в образа им на поробители, които „заграбиха всичките придобивки (от войната – б. м., С. Б.) и наложиха (на българите – б. м., С. Б.)... още по-тежко иго“<sup>211</sup> и „така се разпокъса българският народ и една част от него остана да пъшка под чуждо робство, по-лошо и от турското“<sup>212</sup>.

В учебника на Досю Койчев и Михаил Фридманов („Отечествознание“ от 1941 г.) текстът: „Така, нашите съюзници заграбили всички придобивки от Балканската война и наложили на македонските българи още по-тежко робство“<sup>213</sup> дори е с получен шрифт. Учебниците ритмично повтарят, че „Гърците сега насилва погърчват беззащитното население, сърбите бият, убиват и посърбават. Всичко българско се гони. Училищата и черквите се затварят, българският език се усмива и гони“<sup>214</sup>; „в Македония сърбите захванали да вършат различни изтъпления срещу българите“<sup>215</sup>; „гърци, сърби и ромъни започнаха страшни гонения над всичко българско: затвориха българските училища, отнеха църквите, прокудиха учители, свещеници и много будни българи“<sup>216</sup>. Не че цитираното не отговаря на истината, но в случая то е стъпало към последвалия директен призив: „...нашият народ ще работи най-добре не само за своя напредък, ами и за извоюване човешките и народни правдини за своите поробени братя, които никога не ще забрави“<sup>217</sup>; „Българската войска, огорчена, но не победена, свила бойните си знамена за по-добри дни. Българският народ започнал да се готви... за нови борби“<sup>218</sup>.

При Христо Златинчев основният въпрос за *Междусъюзническата война* започва и тук с открояващ се шрифтов текст в заглавие – „Съюзници изменници“<sup>219</sup>. Иван Попов пише, че сърби и гърци (установили се в Македония, след започване на войната) „почнаха да притесняват македонските българи по-лошо и от турците“<sup>220</sup>. Новото робство е „по-лошо и от турското“ и според Иван Тодоров<sup>221</sup>. „Гърците сега насилва погърчват беззащитното население, сърбите бият, убиват и посърбават“<sup>222</sup>, по думите на П. Минев и К. Домусчиев, „в Македония сърбите захванали да вършат различни изтъпления срещу българите“<sup>223</sup> при Иван Пастухов и Иван Стоянов и т. н. все в този дух.

Възпитаваното така и такова отношение към *другите* има своето единствено обяснение с войната, която България повежда в 1915 г., както и четвърт век по-късно. Защото през 1918 г., но видно преди 29 септември, Николай Станев пише: „Българите... победиха враговете си, освободиха Македония, Моравските земи, Добруджа, та възобновиха Велика и Целокупна България.“<sup>224</sup>

Текстът на Найдено Шейтанов и Божидар Божигов от 1943 г.: „Тъй България била ограбена и лишена от придобивките, които извоювала с толкова усилия и скъпи жертви. Българската войска, огорчена, но не победена, свила бойните си знамена за по-добри дни. Българският народ започнал да се готви упорито за нови борби“<sup>225</sup> би могъл в 1947-а да се редактира: *българският народ започнал да се готви... за нови погроми или за нови катастрофи*. Но звучи цинично, защото е трагично.

В общия тон на жлъчни обвинения към бившите съюзници, заедно с тях и срещу Румъния<sup>226</sup>, както и *подкрепящата* ги Русия<sup>227</sup>, се обяснява

и Втората балканска война, като много наивни са оправданията за *заслепените от мисълта за „балканска солидарност“* и „...най-после, те (българските държавници – б. м., С. Б.) все още вярваха в Русия“<sup>228</sup>.

И в координатите на историческото време, и по силата на доказаните дипломатически действия Сърбия и Гърция са тези държави, които започват минирането на Балканския съюз<sup>229</sup>. Но военни действия срещу бившите съюзници първа започва българската армия, която „не може да остави своите македонски братя под ново иго“ и според Николай Станев, „ако не бяха власите в гърба и турците в Тракия, неверните и лакоми съюзници щяха да получат наказанието си...“<sup>230</sup>, т. е. отново вината изцяло се вменява на другите без коментара, а какво остава за анализ, за разумността на българските решения и действия.

Какво ли е мотивирало убедеността у авторите и на учебниците, че този път е намерена „вярната посока“ и, ако същите тези автори пишеха уроците по история и след 1947 г., какво ли биха съдържали изводите им ?!

В предходната част на настоящата студия, при *дидактическия прочит на историографията* и специално в акцентите, които рисуват образа на *измамитите* България бивши съюзници, споменах за друга голяма и също дидактическа тема – за *образа на другия* в обучението по история. И цитираните по-горе текстове от някои учебници попадат изцяло под този знаменател. Но *образът на другия* не е и не може да бъде самоцел било в неговото negliжиране и дори представяне в крайностите на извикващо жлъчна омраза отношение, било при венцеславането на някой „братски“ народ и страна. Това е подчинено на определен политически вектор и в този смисъл политическият вектор от края на 30-те и началото на 40-те години за България е очакваната от немалка част на българското общество (освен дадени политически среди във властта и около нея) възможност за възмездие и реванш в предстоящо разширяване българските граници, основно на запад.

Нещото, което се откроява, е фокусираната неприязън към *власи, гърци и най-вече сърби*, които, от събитията, разположени само в няколкото седмици от лятото на 1913 г., заемат мястото на „врага“ от петте столетия робство.

Същевременно има и учебници, които са уцелили по-верния, в смисъл близък до историческата реалия, тон, далеч от кряска на политическия лозунг. В историята на Ив. Пастухов и Ив. Стоянов, преди „за ненадейно почналата Междусъюзнишка война“ се казва за предупреждението на Сергей Д. Сазонов, че страната, която би започнала първа военни действия, ще понесе цялата отговорност и последствия от това. За заповедта от 16 юни обаче коментарът е спестен. Но вместо жлъчния, отмъстителен тон е подчертано, че „освен тия непоносими материални жертви (изредени са териториите, които България губи след мирния договор в Букурещ – 28 юли (10 август) 1913 г., вкл. „и Добруджа, най-плодородната част на своята стара територия, своята житница“ – пак там) (България – б. м., С. Б.) загубила и морално. Тя загубила доверието и поддръжката на Европа и била лишена от възможността да осъществи идеала на своето национално обединение.“<sup>231</sup> Друг е въпросът, че тези

слова предизвикват известен коментар и може би се нуждаят от по-обстойното обяснение на самите автори, защото, колкото до *поддръжката на Европа*, която *България загубила* – това е така, но *моралът* (ако в политиката такъв изобщо съществува и за морал тук може да се говори) липсва доста повече у политиката на бившите съюзници. Но, за жалост, подобни, лишени от конюнктурата на политическото ежедневие, изказ и съдържание в учебниците по история преди 1944 г. са рядкост. Вместо това изпъкват лозунгите, инспириращи опасно, с непредсказуемостта си, отношение към определяните като такива „врагове“ и изискващи съответно социално-политическо поведение спрямо тях.

В този ред на мисли – в руслото на нравствеността и морала в събитията от 1912–1913-а година – самотен остава и онзи абзац в „Най-нова история“ на Иван Кепов от 1928 г., където се посочва „...благородния американец Карнеги, благодарение на когото и на една комисия от именити учени (между които и руския историк Милюков) възстановила честта на българския войник и на българското племе, като установила, че от всички участници в балканските войни най-добре и човешки към покорното турско население и към пленниците се държали именно българите“<sup>232</sup>. При прегледа на наречените тук *дидактически акценти* в историографията стана въпрос за публикуваното във в. „Матен“ или „Таймс“, думите на Янвер паша в едно интервю, впечатленията на О. Барбар<sup>233</sup>, въобще за съдържанието в издадените през 1913 г. в Шумен „Материали по историята на Балканската война“<sup>234</sup> или в издания от 70-те години като „Балканската война през погледа на един французин“<sup>235</sup> и „Балканските войни в спомените на съвременници и участници“<sup>236</sup>. Написаното в тези страници е неоспоримо доказателство за дълбоко осъзнатата от народа и високо нравствена българска кауза в Балканската война. Но и в текстовете на учебниците вместо извисяването ръста на българската национална свая, не с пропагандата на преувеличението, а с истината на изключителните ѝ морални устои, е предпочетено обругаването на „виновния враг“. И хвърлената върху противника кал опръсква и собствено националното българско достойнство.

Направеният дотук екскурс из учебниците по история, издавани до и някои след 1944 г., се спря преимуществено на тези в долните класове и прогимназиите, защото – това произтича от тяхната методическа поръчка – възпитателните – *дидактическите* – акценти са директни, ясно подчертани, без възможните дискусии в едни по-обширни разсъждения и тълкувания.

Колкото до гимназиалната степен обаче, историческите сугестиви, разбирани тук като *дидактически акценти*, в методологическата и общополитическата отправна даденост до 1944 г. са общо издържани в едно, претърпяло многократни издания, четиво – „История на Нова България (1878–1941)“ на Николай Станев<sup>237</sup>. Това е един обемен труд, особено в сравнение с учебниците по отечествоведение или тези за прогимназиите, и дава възможността за по-пространно обяснение и тълкуване и на събитията, свързани и с Балканските войни (1912–1913).

Да се отговори на въпроса какво съдържа *историята на Балканските войни*, по Николай Станев, би означавало да се преразкажат страниците

между 162-а и 230-а. Същественото обаче е във високата степен на изчерпателност както в достатъчните, в определено отношение, факти, така и в отсъствието на „бели петна“, които да прескачат някои страни от тези събития, било заради някаква официална или друга, вътрешна и дори неосъзната цензура, автоцензура или „задължителна“, спусната свисше линия на ценности (?) в историческото повествование. Николай Станев е много близо до разбирането за историята, която *не обвинява и не оправдава, а обяснява*. Така и неговото обяснение за причините за Балканската война, която още в заглавието на глава II авторът определя категорично като „освободителна“, е в неизбежността „България... да чака със скръстени ръце предстоящите бури“<sup>238</sup>. И наистина, достатъчни са аргументите, които подкрепят нуждата от компромис при съюзите със Сърбия и Гърция – в противния случай „миролюбивото и русофилско правителство Гешов – Данев“ би било заместено от войнствено, „България би се намерила сама пред опасност от страна на Турция“<sup>239</sup>, защото и Н. Станев отстоява тезата за агресивното поведение на младотурците. Такава постановка внася един съществен нюанс в хода на това фактическо „бързане“ към войната: според текста на Николай Станев в българското политическо пространство са съществували сили, които биха тръгнали към войната не само с компромисите, направени от Гешов – Данев, а на всяка цена, дори и с цената на това, България сама да се изправи срещу Турция. В този ред на мисли коалицията, съставена основно от Народната и Прогресивнолиберална партия, представлява „русофилско“ и по-важно – миролюбиво *правителство*. И си позволявам да мисля, че така изведената основна мисъл предизвиква достатъчно дискусия, защото идеята за такава постановка ползва логиката, като се покаже алтернативата на една още по-рискована и необмислена политика, да се облекчат, ако не и игнорират, обвиненията към действително реализираната. От друга страна обаче, пред съвестта на историята или пред тези, които използват историята за изповедник на чужда съвест, тогавашните български държавни мъже, около министър-председателя Иван Евстр. Гешов, ако не бяха приели войната (да допуснем, че това е било теоретически възможно), щяха да бъдат обвинявани за пропуснатия шанс, за безродното отношение към поробените братя и за какво ли не друго още. Но въпросът не е да се приеме или не войната – най-сетне България не се отбранява, а обявява заедно със съюзниците война на Турция – а на каква цена?

„Договорите били тайни и докато продължавала войната народите не знаели как всичко ще се свърши“ (в смисъл – разпределението на отнетите от Турция територии – б. м., С. Б.)<sup>240</sup>. Това пък поставя въпроса, ако българският народ е знаел за допуснатото в преговорите и договора със Сърбия разделяне на Македония, тогава дали с толкова „радост на лицата“ (защото това е израз, използван и от Н. Станев<sup>241</sup>) би тръгнал към фронтите?! Какво ли би било поведението на българския войник и как ли би бил осъзнат мотивът му, ако знаеше, че ще пролива кръвта си не за освобождението на цялата, а само за част от Македония. Коридорът на разсъждения около този въпрос отвежда към прословутата промяна в конституцията от 1911 г., вменила на държавния глава и правителството правото да сключват тайни договори. При подготовката на една война раз-

гласяването, дори и само в парламентарното пространство, на военните конвенции напр., ги прави известни на евентуалния противник и изненадата като основен аргумент за предположения успех се обезсмисля напълно. Но в конкретния случай с Балканската война от 1912 г. българският народ тръгва мотивиран от целта за освобождение на целокупното родно землище. Съвсем разбираемо и обяснимо е подобен патриотичен максимализъм да не е винаги адекватен на политическите реалности, обяснимо е и този максимализъм да не е споделян от определени среди и специално от монарха или поне не това да е първозначимият и единствен двигател за настояването им към война. Но мобилизираното българско войнство и доброволците се стичат към фронтите без сянката на никакви комерсиални и други нечисти или не дотам чисти подбуди. Защото и при Николай Станев се казва, че в началото на Втората война (1913) „мнозина се питали защо е тръгнала българската войска от Мидия – Дедеагач до Видин?“ – разликата между всенародния порив от октомври 1912-а и неговото отсъствие през юни 1913-а е явен. Безспорен е народоосвободителният мотив през октомври 1912 г., но духът в армията през юни 1913-а е съвършено противоположен и не само „зловредния дух на критиката, от опозиционната безогледна преса, ... наближаването на жътвата, ... ужасното земетресение в Търново, Горна Оряховица и Лясковец“<sup>242</sup> са причина за това. Можем ли, по историята на Николай Станев, да приемем без резерви, че правителството и царят са изразители само и на сто процента на народната воля за освобождение на останалите под робство братя българи, че компромисът е разумен, основан на разбиране, различно от максимализма, че грешките (ако толкова меко квалифицираме поведението на българската дипломация) са от *заслепено чувство за балканско единство*, от предоверяване на Русия (що се отнася до арбитража за съдбата на „спорната зона“ в Македония, предоставен, без уговорка дори, на руския император) и пр. и че не са правени сметки, които не попадат в определени-ята на националния идеал?

Николай Станев подчертава пропуските още от хода на мобилизацията – за това, че в определени мобилизационни пунктове е подготвено облекло, муниции и изобщо военно оборудване далеч по-малко от числеността на стеклите се запасни и доброволци<sup>243</sup>. За самия ход на военните действия той е доста пестелив, вероятно заради собствените си предпочитания като историк, по-встрани от тътена на самата война, но в никакъв случай не остава само в плоскостта на мажорна фанфарност за постъпките на българското правителство и Генералния щаб, хвърляйки вината единствено на „вероломни съюзници, на Русия,... на другите“. Особено директен е в определението си за самонадеяното отношение на цар Фердинанд към предложението за мир (от 29 октомври), с квалификациите за неговата – на царя – грандомания – „тоя главоломен блян, подхранван от посредствени историци, тъкмо тези суетни чувства нанесли първия удар на нашия военен престиж и довели до ужасния погром на националното ни дело“<sup>244</sup>. Като споменава „посредствени историци“, видно Н. Станев има предвид „внушенията за вековния път към Проливите, завещан от нашите ханове и царе“, и оценката му за въпросните *историци* аз приемам напълно. А колкото до *самонадеяността* на цар Ферди-

нанд и за *тези негови суетни чувства* – тези обективни за мен преценки са самотен остров в морето на монархическата недосегаемост и дори венцеславене. Изключението в речите на депутатите от партията на тесните социалисти и някои само, споменати по-преди публикации, които открито обвиняват Фердинанд, не променят общия ореол върху персоната на монарха и монархията. Така и по отношение началото на Междусъюзническата война – за атаката на 16 юни, когато „цар Фердинанд решил да направи един смел жест“ – по думите на Н. Станев – някои „видове“ смелост са понякога проява на глупост или на други несчитани за особено положителни качества. И не е ясно, в крайна сметка, *смелостта* на Фердинанд положително или обратно е оценена. Тук обаче и Николай Станев не прекрива границите на монархическия имунитет – *славолюбието и лекомислието* са качества на ген. Михаил Савов, който изпълнил заповедта<sup>245</sup>. Около тази заповед се върти една безсмислена колизия за установяване на *вината*, а тя, разбира се, е върху главнокомандващия – цар Фердинанд, който е оставил ген. Савов да сложи подписа си. В края на кращата кой назначи именно въпросния *славолюбив човек* за командир на българското войнство в едни толкова съдбоносни дни? Друг е въпросът, че като допуска *благородни мотиви* за акцията от 16 юни, Н. Станев пише, че „реалният политик и пълководец не бива да слушат неотговорни лица и тълпи, нито да се ръководят само от известни благородни, дори идеални подбуди... Формулата „да победим или да умрем“ е рицарска сама по себе си, но не бива да се противопоставя с принципа на народното самосъхранение.“<sup>246</sup> Колкото до „неотговорни лица и тълпи“ Н. Станев има предвид и визира прояви, като например свиканото и председателствано от д-р Васил Радославов гражданско събрание на 9 юни и пр. прояви на „войнолюбците“, както сам ги нарича.

Действително „Историята“ на Николай Станев предпочита да *обяснява* събитията... Всъщност това е един голям и все още отворен въпрос пред историческото повествование – дали то трябва да се ограничи само в регистрацията на фактите, въздържайки се от оценки, оставяйки това другиму (на кого ли?!), но и само изреждането на фактите – колко и кои факти, всичките ли, а какъв ще бъде тогава обемът и пр., пр. – пак допуска известна селективност в подбора и тук вече личи субективно отношение. От друга страна, нарочното „изпускане“ на някои факти, още повече – тяхното преиначаване – нещо, което се съдържа в редица други писания, в това число и учебници – води до фалшификация на историческата истина.

В едно издание под заглавие „Пренаписване на новата българска история в учебниците за гимназията“ Николай Станев и тази точно негова история са предмет на разсъждения, които определят неговото повествование като „романтично-националистическо“<sup>247</sup>. Тук няма да коментирам основанията за подобна квалификация, защото всъщност тези основания остават за мен неизвестни. *Националният романтизъм* има своето определение в историографията и по това определение Николай Станев не се отнася към въпросната школа. (Освен, ако *национален романтизъм* и *романтичен национализъм* са две съвършено различни неща?!). Аз ще продължа с твърдението си, че бидейки доста изчерпателен, в този смисъл и описателен, наред с опита си да бъде и аналитичен, авторът на „История

на Нова България“ не идеализира политическото поведение на българските държавници. Напротив – като цитира договорите, специално този със Сърбия – фактите сочат отсъствието на политическа зрялост у Иван Евстр. Гешов и неговия кабинет. Действително прочитът на клаузите в споразумението със Сърбия, а като прибавим и отсъстващата териториална конвенция с Гърция, показва, че отговорните държавни мъже на България мислят първо за започването на войната, после за нейното спечелване и едва накрая, ако това са го помислили въобще, какво всъщност ще се спечели. Това, разбира се, Николай Станев не казва директно и изводите може би са оставени всекиму според собственото му право и умение да ги направи.

Доколко у Николай Станев личи отношение към *другите* като политически противник, велика сила или персонално отправено обвинение – под знаменателя на рисувания *образ на другия*, в широкия смисъл на това – в значителна степен показът на такова отношение е туширан. Не са пропуснати обаче отговорностите, в това число и на монарха.

И все пак намесата на определени „Велики сили“ присъства, която намеса е противобългарска – разгледано е опасението на Русия от приближаването на обединените I и III армия към Проливите, което довело до „охлаждане на отношенията“ с Петербург<sup>248</sup>. Но далеч по-значително внимание е отредено за ролята на Австро-Унгария в „насърчаване увлечението на българите да се откажат от руския арбитраж и да нападнат съюзниците“ като, несимпатиите на автора към „военно-любивото течение от български военни и политици“<sup>249</sup>, които са настроени проавстрийски, са явни.

В своя учебник за III прогимназиален клас, от 1918 г., финалът на Н. Станев за двете Балкански войни е, ако не оптимистичен, то не е изцяло изпълнен с катастрофален песимизъм, защото в „общоевропейската война“ българите „победиха враговете си, освободиха Македония, Моравските земи, Добруджа, та възобновиха Велика и Целокупна България“<sup>250</sup>. Но когато споменах това издание в предходните страници, казах, че този текст е писан явно преди 29 септември 1918 г., т. е. преди края на войната, преди подписаното с командването на съглашенските войски примирие в Солун, което, заедно с последвалия година по-късно Ньойски договор, носи поредната национална катастрофа за България. Така и в „История на Нова България“ – изданието от 1942 г. – заключение, в смисъл на красен извод за Балканските войни, няма – предпочетени са числата, сочещи населението и територията на воювалите страни преди и след войните. „Великият ден“ е отложен за „Великден 1941 година“<sup>251</sup>.

Друг е въпросът какво, за пореден път, стана шест години след въпросния Великден и насетне!?

Заключението за политикоугодното прислужване на някакви идеи, великодържавни мисли и вменени от тях концепции от учебниците по история, т. е. от техните автори (изключвам собственото по-определимо място на Николай Станев), сочи така наклонената лодка на историческата истина, че самата истина се „изсипва“ през борда на преиначаване на фактите, произволното им тълкуване и накрая като резултат – из-

кривената историческа представа или липсата на такава в знаменателя на абсолютната девалвация на *поуките от историята*, ако и претенциозно такива да са изписвани<sup>252</sup>.

Големият въпрос, който така и остава все още отворен, е в това, оправдани ли са рисковете историята да се използва като избиращо се подбират фактите и тяхната съдържателна интерпретация в името на някакви, сочени като общонародни, общодържавни, прогресивни и т. н., и т. н. „велики“ идеи. Когато именно историческата реалност доказва несъстоятелността в реализирането на тези идеи. Или по-честно и отговорно е историята да се чете такава, каквато е и едната историческа истина да направи собствените си изводи.

За времето на т. нар. марксистко-ленинска историография, от втората половина на 50-те години и после, основният събирателен труд по българска история е академичното тритомно издание. Без това да е учебник, в същинския смисъл на адресиран към съответен клас, по определена програма, „История на България“ (от 1962 г. датира нейното второ издание) съдържа и основните, общоприетите и наложени тогава *дидактически*, в смисъл – възпитателни – *акценти*. И в интерпретацията на Балканските войни (1912–1913), защото разполага с по-голям обем, тук има повече история, освен само лозунговото определение на крайни квалификации. И затова си позволявам да мисля, че „Историята“ на Николай Станев е сравнима повече с въпросното академично издание или с друго по-пространно и цялостно такова\*.

Концептуално са повторени тезите за стремежа към „насилствено присъединяване на Македония и Одринска Тракия, под маската на националните идеали; фактът, че населението (на Македония – б. м., С. Б.), в лицето на своята вътрешна организация, водело борба за автономия, а не за присъединяване към България“, мечтите на „Кобургът Фердинанд да създаде голяма държава на Балканите“<sup>253</sup> и т. н. Колкото до стремежа на *населението* в Македония да конструира собствена, самостоятелна държавност по пътя на автономията, *а не* да се присъедини към България – това стои в рамката на политическата поръчка да се твърди и доказва съществуването на македонска нация и определеното място на Македония в една федерация, но не в границите на България. Мечтите на цар Фердинанд да властва над голяма държава обаче не будят никакво съмнение. Бих добавил и това, че в амбициите на монарха тази голяма държава не се покрива с националния идеал, който да я отъждестви с пределите на българската етническа, културно-историческа или дори санстефанска география – тук целта е големият териториален обхват. И в разбирането за това лесно може да се обясни компромисът с националния принцип за Македония и приетата нейна подялба, както и заповедта за атака на фортовете пред Цариград, не с аргумента с Турция да се разговаря в присъс-

---

\* Отколкото с учебника на Илчо Димитров, Мито Исусов и Йордан Шопов като конкретно адресиран за съответен клас в училище, както това е направено в: „Пренаписване на новата българска история в учебниците за гимназията“ (Институт за социална критика. С., 1995).

твието на българските войски в нейната столица, а заради химерата към византийския трон. Погледнато от ъгъла на „История на България“, обвинението към монарха, че националният идеал на цял един народ е жертван за нечията, царската мегаломания, е съвсем основателно.

Разбира се, и тук не липсва изрично подчертаното отношение на БРСДП (т. с.) срещу войната, която „твърдо и неотклонно водела пропаганда и агитация за създаването на балканска федеративна република“, но отново без обяснението за възможната реализация на тази *федеративна република*, което обяснение, впрочем, и самата БРСДП (т. с.) няма. Това изрично подчертаване тезата на тесните социалисти за разрешаване на националните противоречия на Балканите чрез една федерация също попада в знаменателя на поръчаната пропаганда за небългарския, а македонски характер на населението в *тези земи*. Интересно обаче е съдържанието в онзи абзац, разглеждащ политиката на *панотоманизъм*, провеждана от комитета „Единение и напредък“, която засилила недоволството на поробеното население в резултат на репресиите – това довело до поредните бежански вълни и „постоянно прииждащите от тези земи бежанци още повече подсилвали желанието на нашия народ да помогне за освобождението на своите поробени братя“<sup>254</sup>. Защо обаче прииждащите от тези земи бежанци идват тъкмо в България? Най-после и фразата за „желанието на нашия народ да помогне... на своите поробени братя“. Но вярно е и нещо друго – тезата за съществуването на отделна македонска нация е само едната страна в сугестираната в част от следдеветосептемврийската историческа литература в България интерпретация на тези проблеми. Едновременно с това левите социалдемократически идеи и влияния в националноосвободителното движение в Македония съдържат стремежа към самостоятелното ѝ обособяване като автономна в една бъдеща федерация и като разграничение от буржоазния и монархически общественно-икономически ред в Княжеството (или Царството – след 1908 г.).

Въпросът обаче в контекста на търсените тук *дидактически акценти*, в качеството им на онзи оставащ в съзнанието, сравнително завършен и устойчив образ (или представа), е доколко и какъв е този образ според внушенията на текстовете, в случая цитираните от „История на България“ (изданието от 1962 г.), в която „История“ не би могло да се отрече и наличието на факти, в тяхната логика, и защото по-големият обем позволява по-пространна интерпретация, и защото сами по себе си фактите, събитията и част от техните обяснения са напълно правдиви. Но проблемът остава в това, дали може да се отсее политикопроизводният лозунг или именно той ще надделее.

По навика да се търси и намира виновен в персонифицирания образ на носителя на тази вина, освен изначално и априори виновните буржоазия и монарх, отново отговорността се вменява на външни сили, но в следдеветосептемврийската интерпретация на Балканските войни (1912–1913) *врагът* е избирателно открит, предимно в лицето на австро-унгарския и германския империализъм. Божидар Божиков и Иванка Кепова правят нарочното разграничаване на *Русия*, за която „народът знаел, че иска освобождението на братята македонци и българи“. Като и тук *македонци* са нещо различно като народ от българите. „Но немците

и Фердинанд друго мислели. Българската буржоазия искала чрез тая война да постигне свои завоевателни цели.<sup>255</sup> В учебника по отечествена история на Ал. Бурмов и колектив причината за заповедта от 16 юни 1913 г. – фактическото начало на Междусъюзническата война – е „подтикваният от Австро-Унгария и Германия, Фердинанд“<sup>256</sup>. „Ясно било, според авторите на „Българска история за XI клас“ от 1953 г., че немското оръдие Фердинанд е в пълна услуга на австро-унгарския империализъм и цели разрушаването на всяка цена на Балканския съюз.“<sup>257</sup> И нищо, че *оръдието е немско*, пък е в „услуга на австро-унгарския империализъм“ – значи Германия и Австро-Унгария са едно и също или едно общо като политика, но поне това да се каже, ако не и докаже. *Ролята на Фердинанд като германски агент* стои с открояващ се шрифт в заглавие на отделен параграф, ведно с „Война с Турция“ в „Българска история“ на Люба Унджиева и Божидар Божилов от 1955 г.<sup>258</sup> Представянето на цар Фердинанд като *агент* на Берлин и Виена стои и в интерпретацията на външнополитическата намеса на Германия и Австро-Унгария в двете Балкански войни (1912–1913) и по страниците на горецитираната академична „История на България“<sup>259</sup>. И по всичко личи, това е така по инерцията от края на Втората световна война – „най-лошите от лошите“ да са германските милитаристи...

Историософският аспект на комунизма като идеология и в частност – този на историческия материализъм води общественото развитие до ерата на „светлото бъдеще“, същинското приближаване до което се реализира с осъществяването на социалистическата революция. Тогава във всички класови, досоциалистически общества войните са белязани с квалификацията *завоевателни*. С изключение признаването на друг прогресивен характер, освен този на смяната на общественно-икономическите формации като крачка в приближаването към социализма\*. Това не позволява и темата за Балканските войни (1912–1913) в учебниците след 1944 г. да се се открие така отчетливо, с ярките цветове на националния освободителен порив, както и с черните щрихи в обрисувания образ на *съюзниците измамници*. За комунистическата пропаганда първата национална катастрофа е така удобното обяснение за краха, причинен от собствените за буржоазията антинародни, завоевателни нагони, които водят и до следващата национална катастрофа.

Същността обаче се състои в това, че наред с променената методологическа основа на историографията и учебниците по история подчинеността на историческо повествование на политическата конюнктура остава практика. Наред със зададените свисше постулати на антикапиталистическа, антибуржоазна, антимонархическа и пр. идеология по „националния въпрос“ се налагат правилата, спуснати от Москва.

Като зачерта всички пасиви на Царска Русия, вкл. и финансовите ѝ дългове, съветската власт не се отказва обаче от нито един от имперските принципи и руслото на нейната външна политика продължи да осъ-

---

\* Изключения като Руско-турската *освободителна* война (1877–1878) попадат в друг контекст.

ществява господство в страните на социализма. И ако преди няколко десетилетия заличаването на националната принадлежност и посягането върху националния суверенитет се реализираше с идеята за православно или славянско единство, то сега бе заменено с пролетарско. Цитираният многократно ген. Н. Жеков бе писал, че през 1912–1913-а година, „според руския противонародностен менталитет“, руските дипломати „предпочитаха да виждат в Македония не българи, сърби и гърци, а „славяни“...“<sup>260</sup> След Втората световна война в българо-сръбските отношения съветската външна политика предпочита да вижда „братските връзки на две социалистически страни“. И независимо от търканията и „развода“ на Тито с Кремъл, темата за българската национална кауза в Македония си остана забранена. И естествено Балканските войни не можеха да бъдат „озвучени“ като *националноосвободителни*.

Никъде в учебниците до 70-те години не се извежда тезата за основно българския етнонационален характер на населението в Македония. Вместо това се подчертава, че „никог от тези правителства (на Сърбия и на България – б. м., С. Б.) не се запитало какво е мнението на самото македонско население“<sup>261</sup>, а подчертаването на „македонско население“ е със сериозна семантична разлика от израза *населението в Македония*. Под един и същ знаменател са поставени стремежите на „буржоазните класи и династиите в България и Сърбия“ да осуетят създаването на „автономна Македония“<sup>262</sup>. Възможна е дискусия около въпроса доколко от българска официална страна една автономия на Македония като етап към по-сетнешно присъединяване към Царството, както това се осъществи със Съединението от 1885 г., е била приемлива предвид протяжността на такова развитие. Но факт е, че българската дипломация през 1911-а, както и година по-рано, в лицето на Александър Малинов, защитава именно такова свое становище, което среща възраженията на Белград.

Револуционните борби в областта не се определят като български, а като „македонско освободително движение“, като „стремеж на македонския народ да създаде своя независима република“<sup>263</sup>. Тук ще се въздържа от коментар и определение за тези текстове в учебниците по история и за техните автори, защото всеки коментар и определения не биха могли да отминат присъдата за национално предателство, още повече когато такова се възпитава. Ще припомня обаче, че историописата на никоя друга балканска държава, в това число и най-малко *социалистическа* Югославия, чиито исторически основания за националнообосновани претенции към македонските територии, ако въобще съществуват, са повече от незначителни (има предвид числеността на сръбското население в териториите на Македония в годините преди започването на Балканските войни), не е и дръзнала да допусне безродие. Както буржоазната, така и следбуржоазната интерпретация на Втората балканска война у сръбските и гръцките автори обвинява България за започването ѝ, като тези обвинения са изпълнени с ругателства към българската страна и, разбира се, няма и дума за договора между Атина и Белград за подялба на Македония и за фактически наложената от техните войски окупация. И не става дума за това собствените стойности да бъдат изтъквани чрез принизяването на другите и ругателството спрямо тях с възможно най-отрицател-

ните квалификации за *съюзниците изменници*. Но вместо да защитят националната кауза, независимо от и заедно с коментара за недомислието и авантюризма на царя и помощник-главнокомандващия от 16 юни 1913 г., предовървяването на Австро-Унгария и Германия и т. н., и т. н., българските учебници по история пишат в заглавие с открояващ се шрифт за „Българско нападение в Македония“<sup>264</sup> и за „провокацията“, извършена от българска страна, без и дума дори за откровено антибългарското поведение на сръбските и гръцките части<sup>265</sup>.

В своята книга за участието на България в Първата световна война, още на първата страница като мото проф. Георги Марков пише: „За успокоение душите на погиналите, че тяхната юнашка гибел не е напразна. Възможно е да се обсебят земя и население, но не и история.“<sup>266</sup> Но вместо това редица издания, в това число и учебници, са старателни в послушанието си към една политическа поръчка, която десетилетия денационализира българската национална кауза, не успокоява душите на погиналите, наред с това обсебва история и позволява другиму да я обсеби. Ако участието на България в Първата световна война бе една от големите „неудобни теми“<sup>267</sup>, то и светостта на националната идея, дългът към род и Родина, които през 1912-а издигнаха българите до „такъв истински патриотизъм и беззаветна преданост“<sup>268</sup>, също „буренясаха“ в класово-партийни плевели.

По-различното „озвучаване“ в оценките за *Балканските войни* (1912–1913) се появява в учебника на Илчо Димитров, Мито Исусов и Йордан Шопов от 1980 г.<sup>269</sup> Събитията от октомври 1912 г. са определени като продължение на Освободителната руско-турска война, решението за военен конфликт срещу Турция и самата негова подготовка са изведени едновременно от неуспеха „да се намери мирно решение на македонския въпрос; народната революция от 1903 г. също се оказа неуспешна“, не е отмината „първата политическа грешка“ на българското правителство – „приемането на идеята за деление на Македония; военната грешка“ с отсъствието на български войски от Западна Македония, отговорностите на „податливия на провокация, без чувство на реалност“ Фердинанд по отношение заповедта от 16 юни. Но не са забравени „терористическите акции на сръбските и гръцките войски срещу българското население“, като това е подредено в логиката на историческата последователност, без предварението на априорни, политогемни квалификации.

Но все пак до 1989 г., когато все още бе действащ въпросният учебник на Илчо Димитров, Йордан Шопов и Мито Исусов, бе още рано датата 5 (18) октомври 1912 г. да бъде определена като „ден на национално извисяване, защото възпламенява с най-чист пламък българското родолюбие, защото в небивало единение и с трогателна жертвоготовност народът тръгва към изпитанията на войната“<sup>270</sup>, защото „свободните четири и половина милиона българи имаха врязана в съвестта си повелята да освободят своите сънародници, милион и половина изнемогващи под властта на султана“<sup>271</sup>. Трудно е така изведнъж акцентът да застане в категоричното и първо определение за Балканската война като „една справедлива освободителна война, която помита остатъците от верското и национално потисничество в Европейския югоизток. България... прави нова крачка към националното си обединение и достига висок връх в своята

нова история...<sup>272</sup> в историческата памет на българския народ Балканската война остава като освободителна общонационална епопея, като опит за завършване на националноосвободителната революция от епохата на Възраждането.<sup>273</sup>

Но това са текстове на проф. Георги Марков и проф. Милчо Лалков от последните години.

Накрая на съответния урок авторите на цитирания по-горе учебник\* задават въпроса: „Как си обяснявате военните и политически грешки по време на войните (1912–1913)?“ Но дали би могло еднозначно да се отговори на това и как ли самите автори биха отговорили...? Самият факт, че водещи български историци посветиха своето изследователско перо на проблемите от Балканските войни (1912–1913) в последните години, показва, че все още стои въпросът: „Защо победителят „проси“ мир?“

#### БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Шарова, К. Буржоазната историография и участието на България във войните 1912–1913 г. – Истор. преглед, 1950, № 2\*\*.

<sup>2</sup> Попов, Р., Б., Самарджиев. Проблеми на Балканската война в новата балканска историография. – Векове, 1972, № 4.

<sup>3</sup> Без претенции за изчерпателност тук ще бъдат посочени някои основни публикации по темата, които разглеждат общо Балканските войни (1912–1913) – двете заедно или разграничавайки Втората: Ников, С. Балканската война. Причини, развой и край. С., 1913; Омарчевски, С. Балканската война. Нейните причини и последици. С., 1913; Стойчев, П. Войната и нейните последици. Шумен, 1913; Шопов, А. Балканската война с прибавление на всички договори и конвенции със Сърбия и Гърция. С., 1915; Христов, А. Освободителната война 1912–1913 г. С., 1921; Исторически преглед на войната на България срещу всички балкански държави, 1913 г. С., 1922; Иванов, Н. Балканската война 1912–1913 г. С., 1924; Соларов, К. Балканският съюз и освободителните войни през 1912 и 1913 г. С., 1926; Кантарджиев, Т. Кратка история на Балканската и Съюзническата война. С., 1928; Тошев, А. Балканските войни. Т. 1–2. С., 1929–1931; Войната между България и Турция 1912–1913. Т. 1–7. С., 1928–1937; Фичев, И. Балканската война 1912–1913 г. (Преживелици, бележки, документи). С., 1940; Христов, А. История на Освободителната война 1912–1913 г. С., 1946; Косев, Д. България през Балканската и Междусъюзническата война. С., 1948; Огнянова, М. Балканската война. С., 1949; Балканската война 1912–1913. С., 1961; Междусъюзническата война 1913 г. С., 1963; Лалков, М. Балканската война 1912–1913 г. С., 1982; Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г. С., 1989; Българското крушение 1913. С., 1991 – голяма част от тези издания регистрират преди всичко военните действия без претенции за анализ от гледната точка на търсената тук причинност, характеристика и оценки, като това откроява ярко последните три цитирани заглавия с автори проф. Милчо Лалков и проф. Георги Марков.

<sup>4</sup> Велева, М. Войнишките бунтове 1913 г. – Истор. преглед, 1958, № 1; Анчев, А. Войнишките бунтове против Междусъюзническата война 1913 г. – ВИС, 1960, № 4; Велева, М. Влошаване положението на народните маси по време на Балканската война. – Истор. преглед, 1962, № 4; Велева, М. Изостряне на класовите отношения в България по време на Балканските войни и непосредствено след тях. Дис. С., 1962; Марков, И. Причини и характеристика на недоволствата и бунтовете в българската войска през Балканската и Междусъюзническата война 1912–1913 г. – Изв. Военноисторическото научно дружество, 19–20, 1975.

<sup>5</sup> Божинов, В. Френската политика спрямо Балканските войни и българското население в Македония. Истор. преглед, 1967, № 6; Куюмджиев, Б. Дипломатическа и материална

\* Илчо Димитров, Йордан Шопов и Мито Исусов.

\*\* В периодичните издания страници са посочени при конкретно цитиране.

подкрепа от Русия на България по време на Балканската война 1912–1913 г. С., 1968; *Панайотов, И.* Из руско-българските отношения през Балканските войни 1912–1913 г. – Изв. на института по история (ИИИ), 20, 1968; *Пантев, А., Р. Попов, К. Шарова, Е. Стателова.* Външна политика на България и опозиционните партии (1900–1914). – ИИИ, 23, 1974; *Стефанов, Г.* Международни отношения и външна политика на България 1879–1970. С., 1977; *Калинков, А.* Русия и подготовката на Балканската война. – ВИС, 1980, № 3; *Илчев, И.* Външнополитическата пропаганда на българската национална кауза през Балканските войни 1912–1913 г. – ВИС, 1982, № 4; *Миланов, П.* Документи за дипломатическата история на Балканските войни (1912–1913). – Изв. ВИНД, 38, 1983; *Марков, Г.* Добруджанският въпрос и посланическата конференция в Петербург (февруари–април 1913 г.). – Добруджа, № 1, Варна, 1984; За съгласуваността между външната политика и военната стратегия на България в Балканската война 1912–1913 г. – ВИС, 1985, № 1; Германия и участието на България в Балканските войни 1912–1913 г. – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 4. С., 1989; Към историята на българо-румънския спор за Южна Добруджа по време на Балканските войни (1912–1913). – ИИИ, 30, 1989.

<sup>6</sup> *Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г., с. 8.

<sup>7</sup> Пак там.

<sup>8</sup> Пак там, с. 7.

<sup>9</sup> *Namier, L.* History. – In: *Avenues of History.* London, 1952; вж. Историци за историята. (Съст. М. Тодорова). Т. 1. С., 1985, с. 112.

<sup>10</sup> *Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г.; Българското крушение 1913.

<sup>11</sup> Цитатът е от: *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите от най-стари времена до днес. С., 1942, с. 232.

<sup>12</sup> Пак там, с. 245.

<sup>13</sup> *Недев, Н.* Освободителни войни 1877–78; 1912–1913; 1915–1918. С., 1929.

<sup>14</sup> Пак там, с. 167.

<sup>15</sup> История на България. В три тома. 2. прераб. изд. Т. 2. С., 1962, с. 245.

<sup>16</sup> Вж. *Велева, М.* Войнишките бунтове 1913 г.; *Анчев, А.* Цит. съч.; *Велева, М.* Влошаване положението на народните маси по време на Балканската война; Изостряне на класовите отношения в България по време на Балканските войни и непосредствено след тях; *Марков, Г.* Причини и характеристики...

<sup>17</sup> *Лалков, М.* Цит. съч.; *Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г.; Българското крушение 1913 г.

<sup>18</sup> *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916. С., 1995, с. 10.

<sup>19</sup> *Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя, 1912–1913 г., с. 7.

<sup>20</sup> *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916, с. 7, където Г. Марков цитира *Пешев, П.* Исторически събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. Чутю, видяно, преживяно. С., 1929.

<sup>21</sup> Действително това е съдържателната характеристика на огромна част от публикациите и доказателственото изреждане тук би довело до изписване на почти цялата национална литература по въпроса, но само като илюстрация ще посоча две идентични по смисъла си заглавия, но разнопосочни по адресата си: *Гешов, И. Е.* Престъпното безумие и анкетата по него. С., 1914; *Керемекчиев, А.* Как заблуждават народа или престъпните безумия на Ив. Евстр. Гешов и Сие, доказани с исторически документи и данни. С., 1915.

<sup>22</sup> История на България. Т. 2, с. 245;

<sup>23</sup> *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите..., с. 236;

<sup>24</sup> *Саздов, Д., Р. Попов, В. Мигев, М. Лалков.* История на България (681–1960). С., 1995, с. 277.

<sup>25</sup> Пак там, с. 286.

<sup>26</sup> „Ако нашите общи оперативни съображения бяха по-малко теоретически и повече реални, ако компетентните фактори от главното командване имаха по-здрава почва под краката си и по-твърда вяра в своите сили и средства, турската армия можеше да бъде разгромена окончателно в първите 20 дни на войната.“ – текстът е от *Жеков, Н. Т.* Българското войнство 1878–1928 г. С., 1928, с. 304.

<sup>27</sup> „...преследването на турците след разгрома при Лозенград не било продължено. Особено вредно бездействие проявил командирът на конната дивизия ген. Ат. Назлъмов“ (за неп-

редприетото разузнаване с бой от конната дивизия, чийто командир е ген. Ат. Назлъмов и оттам – непоследването на турците – б. м., С. Б.) – В: История на България. Т. 2, с. 258.

<sup>28</sup> Вж. Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г., с. 100 сл.

<sup>29</sup> Марков, Г. Българското крушение 1913 г., с. 7.

<sup>30</sup> Пак там.

<sup>31</sup> Лалков, М., М. Радева, Л. Зидарова. История за 6 клас на СОУ. С., 1994, с. 81.

<sup>32</sup> Дрехаров, Ц. Гръцката подлост през 1913 година. Инцидентите в Равишко. Асеноград, 1915; Ценов, Г. Русия и завоевателните стремежи на сърбите. Историко-политическо издирване. С., 1915.

<sup>33</sup> Чилингиров, С. Сръбско-българските отношения от най-старо време до днес. Изд. Щаба на действащата армия. С., 1918.

<sup>34</sup> Митаков, К. Българо-турската война и заинтересованите държави. С., 1912; Велчев, В. Цялата истина по погрома и новите опасности за България. С., 1913; Ников, С. Балканската война. Причини, развой и край. С., 1913; Омарчевски, С. Балканската война...; От Берлин до Букурещ. Лъч светлина върху последните събития. С., 1913; Стефанов, С. Причина на причините. Народ и армия. С., 1913; Стойчев, П. Войната и нейните последствия. Шумен, 1913; Антонов, Д. Катастрофата на България и мнение върху външната ѝ политика. С., 1914; Шопов, А. Как ни се наложи Балканската война. С., 1915.

<sup>35</sup> Балканската война или Руската оранжева книга (Дипломатически документи, издадени от руското Външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостров – август 1912 – юли 1913 г.). С., 1914.

<sup>36</sup> Габе, П. Русия, Австрия и българският погром. Къде е спасението? С., 1914; Силянов, Х. Сръбско-българският спор и Русия. С., 1915; Шопов, А. Балканската война с прибавление на всички договори и конвенции със Сърбия и Гърция; Калинков, Г. Румъния и нейната политика спрямо България (1911–1913). С., 1917; Кьорчев, Д. Политика и съюзи. С., 1917.

<sup>37</sup> Кабакчиев, Х. Виновниците за катастрофата. С., 1919.

<sup>38</sup> Коларов, В. Пътят към катастрофата. С., 1919.

<sup>39</sup> Сакъзов, Я. Българите в своята история. С., 1917, с. 460.

<sup>40</sup> Радославов, В. България и световната криза. С., 1923, с. 47.

<sup>41</sup> Вж. Шарова, К. Цит. съч., с. 137.

<sup>42</sup> Радославов, В. Цит. съч., с. 52 сл.

<sup>43</sup> Вж. напр. Абаджиев, Т. Действията на I бригада и 5 пехотна дивизия във войната 1912–1913 г. С., 1925; Жеков, Н. Конната дивизия в 1912 и 1916 г. С., 1927; Лудогоров, С. Спомени за дейността на флота и гарнизона на варненския укрепен пункт през време на войната 1912–1913 г. С., 1927; Милев, Н. Под стените на Одрин. С., 1927; Силяновски, В. Спомени и бележки по обсадата и атаката на крепостта Одрин 1912–1913 г. С., 1927; Акрабов, С. Действията на сборната конна бригада във войната срещу Турция и пленяването на корпуса на Янвер паша С., 1929; Вазов, Г. Спомени от Балканските войни. С., 1929; Лазаров, В. Българският гарнизон в Солун през 1913 г. С., 1929; Ангелов, А. Около Одрин през 1912–1913 г. – В: Артилерийски преглед, 25, 1930; Бойдев, Т. Впечатления от нашата артилерия при атаката на Одрин – Пак там; Ватев, И. С 2-ро тежко обсадно артилерийско отделение при обсадата и атаката на крепостта Одрин през 1912–1913 г. – Пак там; Вълков, И. Победата при Одрин и ролята на артилерията – Пак там; Дървингов, П. Студии по нашите войни. Книга първа. Войсководители и войски. Критически бележки и размишления. С., 1930; Жеков, Н. Одрин, спомени за едно от най-великите дела на българското войнство. – Армейски преглед, 1930; Загорски, С. Из обсадата и атаката на Одрин. – Артилерийски преглед, 25, 1930; Иванов, Н. Артилерията при атаката на Одринската маневрена крепост на 12-ти и 13-ти март 1913 г. – Пак там; Попов, Д. Атаката на Одрин. – Артилерийски преглед, 1930; Славчев, С. Една голяма грешка на турското командване в крепостта Одрин при отбраната ѝ през 1913 г. – Пак там; Фичев, И. Чаталджа. – ВИС, 1930, № 7–8; Арабов, К. Лични възпоменания от войната между България и Турция през 1912–1913 г. – пак там, 1931, № 2; Дървингов, П. Атаката на Одрин. С., 1931; Назлъмов, А. Материали за историята на войната 1912–1913 г. Действията на кавалерийската дивизия. Лични спомени. В 2 ч. С., 1931.

<sup>44</sup> Жеков, Н. Т. Българското войнство 1878–1928 г. Военно-политически поглед върху развитието на бойните дела на нашите въоръжени сили от освобождението до сега и тяхното бъдеще. С., 1928.

<sup>45</sup> Пак там, с. 186.

<sup>46</sup> Недев, Н. Цит. съч.

- 47 Станишев, Н. Х. Кратка история на българите..., с. 232.
- 48 По доклада на майор Матарел – вж. Балканската война през погледа на един французин. Сб. от документи. С., 1977, с. 145.
- 49 Вж. напр. Косев, К. Подвигът 1912–1913. С., 1983; Калинков, А. Те умряха за тебе, родино...! С., 1982.
- 50 Марков, Г. Правата и отговорностите на Българското главно командване в Балканската война 1912–1913. – ВИС, 1981, № 5; Сб. материали от научната дискусия, проведена на 13 февруари 1980 г. в Института за военна история при Генералния щаб на тема „За характера на българската армия и за водените от нея войни през периода 1885–1918 г.“ – Изв. ВИНД, 31, 1981; Илчев, И. Външнополитическата пропаганда...; Марков, Г. Съдбоносните стъпки на България в балканските войни 1912–1913 г. – Истор. преглед, 1982, № 4; Панайотов, Л. Балканският съюз и войната 1912–1913 г. – ВИС, 1982, № 4; Марков, Г. България и нейните съюзници през Балканската война 1912–1913 г. – Истор. преглед, 1983, № 1; Миланов, П. Документи за дипломатическата история на Балканските войни (1912–1913). – Изв. ВИНД, 38, 1983; Сб. „Одрин“. Спомени. С., 1983; Шипчанов, И. Вестителите на бойната слава (военните кореспонденти през Балканската война от 1912–1913). Балканската военна история. Подбрани извори и документи. С., 1984; Markov, G. The Bulgarian Delegation at the London Peace Conference (December 1912 – May 1913). – Bulgarian Review, 1984, № 3; Марков, Г. Добруджанският въпрос и посланическата конференция в Петербург (февруари–април 1913); Нойков, С. Българската армия през Балканската война 1912–1913 г. през погледа на германския и австро-унгарски Генерален щаб. – Изв. ВИНД, 38, 1984; Марков, Г. За съгласуваността между външната политика и военната стратегия на България в Балканската война 1912–1913 г. – ВИС, 1985, № 1; Към предисторията на Балканския съюз (март–септември 1911 г.) – Пак там., 1987, № 6; Германия и участието на България в Балканските войни 1912–1913 г. – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 4. С., 1989; Към историята на българо-румънския спор за Южна Добруджа по време на Балканските войни (1912–1913). – ИИИ, 30, 1989.
- 51 Далков, М. Между възторга и покрусата. България по време на войните 1912–1918 г. С., 1993, с. 3.
- 52 Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913 г., с. 17.
- 53 Реч на д-р Стоян Данев, произнесена на 26 април 1914 г. в Столичното казино. С., 1914.
- 54 Реч на д-р Никола Генадиев, произнесена на 3 ноември 1913 г. С., 1913.
- 55 Благоев, Д. Реч, произнесена на 25. IV. 1914 г. – Ст. дн. на XVII ОНС, I и. с., 15 зас., с. 425.
- 56 Марков, Г. Българското крушение 1913 г., с. 6.
- 57 Доклад на парламентарната изпитателна комисия (ДИПК). Т. 1–4. С., 1918.
- 58 На 22 ноември 1919 г. XVIII ОНС ще приеме Закон за съдене на виновниците за националната катастрофа, а катастрофите вече са две, но и тук персонафикацията на вината надделява над анализа за причините.
- 59 Ников, С. Виновен ли е царят за погрома? С., 1913.
- 60 Гешов, И. Е. Престъпното безумие и анкетата по него, с. 62 сл.
- 61 Пак там.
- 62 Пак там, с. 59.
- 63 Във в. „Народни права“ от 7 юни 1913 г.
- 64 Гешов, И. Е. Балканският съюз. Спомени и документи. С., 1915.
- 65 Керемекчиев, А. Как заблуждават народа или...
- 66 Вж. Пиргинов, А. Народната катастрофа. Войните 1912–1913 г. С., 1926.
- 67 Шарова, К. Цит. съч., с. 137.
- 68 Жеков, Н. Т. Политическият живот в България и войнството. С., 1924, 17–18.
- 69 Жеков, Н. Т. Българското войнство..., с. 196.
- 70 Недев, Н. Цит. съч., 134–135.
- 71 Жеков, Н. Т. Българското войнство..., с. 192, 195.
- 72 Недев, Н. Цит. съч., с. 177.
- 73 Пак там, с. 176.
- 74 Пак там, с. 181.
- 75 Пак там, с. 179.
- 76 Жеков, Н. Т. Българското войнство..., с. 276.
- 77 Пак там, с. 309 – както, впрочем, поставянето на отговорността за 16 юни 1913 г. единствено върху помощник-главнокомандващия – ген.-лейт. М. Савов – е заключение и на дру-

ги автори – вж. *Маджаров, М.* Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади. С., 1932, с. 154; *Фичев, И.* Балканската война 1912–1913 г., с. 428 – макар личната неприязън на ген. Иван Фичев към ген. Михаил Савов да е известна.

<sup>78</sup> *Жеков, Н. Т.* Българското войнство..., с. 261.

<sup>79</sup> Пак там, 290–291.

<sup>80</sup> Пак там, с. 292.

<sup>81</sup> Пак там, с. 283.

<sup>82</sup> Пак там, с. 315.

<sup>83</sup> Вж. в предговора – *Жеков, Н. Т.* Българското войнство..., с. VI.

<sup>84</sup> *Орманджиев, И. П.* Нова и най-нова история на българския народ. С., 1943; *Тошев, А.* България и нейните съседи. С., 1943.

<sup>85</sup> *Тошев, А.* България и нейните съседи, с. 326.

<sup>86</sup> *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите... .

<sup>87</sup> Пак там, с. 232.

<sup>88</sup> Пак там, с. 234.

<sup>89</sup> Пак там, с. 232.

<sup>90</sup> Пак там.

<sup>91</sup> *Недев, Н.* Цит. съч., с. 145.

<sup>92</sup> Пак там, с. 157.

<sup>93</sup> *Жеков, Н. Т.* Българското войнство..., с. 218.

<sup>94</sup> Пак там, с. 224.

<sup>95</sup> Пак там, с. 230.

<sup>96</sup> Пак там, с. 244.

<sup>97</sup> Пак там, с. 246.

<sup>98</sup> Пак там, с. 299.

<sup>99</sup> Пак там, с. 301.

<sup>100</sup> Пак там, с. 305.

<sup>101</sup> Пак там, с. 307.

<sup>102</sup> Пак там, с. 308.

<sup>103</sup> История на България. Т. 2, 258–259.

<sup>104</sup> *Марков, Г.* Българското крушение 1913 г., с. 5.

<sup>105</sup> *Гешов, И. Е.* Престъпното безумие и анкетата по него, с. 62 сл.

<sup>106</sup> *Баджов, П.* Грешките на д-р Данев. С., 1913.

<sup>107</sup> *Списаревски, К.* Кой опропасти България. С., 1914.

<sup>108</sup> *Вазов, Б.* Държавният преврат 16 юни 1913 г. С., 1913.

<sup>109</sup> Вж. напр. *Иванов, В.* Народната партия в Балканските войни 1912–1913 г. С., 1919.

<sup>110</sup> *Банков, Д.* Причините за погрома. С., 1922.

<sup>111</sup> *Папанчев, А.* Едно престъпно царуване. Фердинанд I, цар на българите. С., 1923.

<sup>112</sup> Пак там, с. 119.

<sup>113</sup> Пак там.

<sup>114</sup> *Кеков, И. П.* Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.) 5. прераб. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед под № 3007 от 17 август 1927 г. Пловдив, 1927, с. 107.

<sup>115</sup> *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите..., с. 235.

<sup>116</sup> Пак там, с. 240.

<sup>117</sup> *Дочев, Г., П. Петров.* Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед № 1694 от 2. IX. 1935 г. С., 1935. с. 129.

<sup>118</sup> *Жеков, Н. Т.* Българското войнство..., с. 227.

<sup>119</sup> Пак там, с. 307.

<sup>120</sup> *Недев, Н.* Цит. съч., с. 167.

<sup>121</sup> Пак там, с. 158.

<sup>122</sup> История на България. Т. 2, с. 262 – като данните за умрелите от холера са цитирани по данни от ДПИК и сведения на ген. Радко Димитриев.

<sup>123</sup> По: Доклад на Парламентарната изпитателна комисия. Т. 2 – Приложение, с. 91 § *Димитриев, Р.* Цит. съч. Приложение В, с. VI.

<sup>124</sup> *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите..., с. 232.

<sup>125</sup> Пак там, с. 236.

- 126 Пак там, с. 242 сл.
- 127 Саздов, Д., Р. Попов, В. Мигев, М. Лалков. История на България (681–1960). Т. 2. С., 1995, с. 292.
- 128 Фичев, ген. И. Балканската война 1912–1913 г., с. 200.
- 129 История на България. Т. 2, с. 262.
- 130 Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя, 1912–1913 г., с. 100.
- 131 История на България. Т. 2, с. 267.
- 132 Пак там, с. 271.
- 133 Пак там, с. 274.
- 134 Станишев, Н. Х. Кратка история на българите..., с. 244.
- 135 Материали за историята на Балканската война. Шумен, 1913.
- 136 Пак там, 90–91.
- 137 Пак там, с. 188.
- 138 Пак там, с. 50.
- 139 Пак там, с. 326.
- 140 Барбар, О. Моите спомени от Балканската война, 1912–1913 г. С., 1923, с. 26.
- 141 Пак там, с. 47.
- 142 Балканската война през погледа на един французин. Сб. от документи. С., 1977.
- 143 Балканските войни в спомените на съвременници и участници. С., 1973.
- 144 Попов, Р., Б. Самарджиев. Цит. съч.
- 145 Пак там, с. 49.
- 146 Пак там, с. 50.
- 147 Drossos, D. La fondation d'alliance balkanique. Athenes, 1929; Helmreich, F. The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913. Cambridge, 1938.
- 148 Ђорђевић, Д. Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912 године. – Исторички часопис књ. IX–X, Београд, 1960; Милован Миловановић. Београд, 1962; Prevelakis, E. Eleftherios Venizelos and the Balkan Wars 1912–1913. – Balkan Studies, 7, 1966, № 2.
- 149 The Fiftieth Anniversary of the Balkan Wars. The Celebration at the University of Thessaloniki. Address by the Rector N. P. Andriotes. – Balkan Studies, 3, 1962, No 2; Xanatalos, D. Tyhe Greeks and the Turks on the Eve of Balkan Wars. – Пак там; Fragistas, Ch. The Balkan Wars their Meaning in the Historie of Greece. – Пак там, 3, 1962.
- 150 Prevelakis, E. Цит. съч.
- 151 Скоко, С. Други балкански рат. Београд, 1968; Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 31 март 1912 год. – Гласник на Институтот за национална историја, XII, 1968, № 1; Стојнов, П. Македонија во времето на Балканските и Първата светска војна (1912–1918). Скопје, 1969.
- 152 Попов, Р., Б. Самарджиев. Цит. съч., с. 56.
- 153 Марков, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916, с. 9.
- 154 Велева, М. Войнишките бунтове 1913 г.; Анчев, А. Цит. съч.; Велева, М. Влошаване положението на народните маси по време на Балканската война; Изостряне на класовите отношения в България по време на Балканските войни и непосредствено след тях.
- 155 Митев, Й. Героизмът на българския народ през Балканската война. С., 1958.
- 156 Бурмов, А. и др. Отечествона история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд. С., 1950, с. 74; Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов. История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд. С., 1955, с. 324.
- 157 Лишев, С., Н. Попова, Ц. Тодорова. Българска история за III курс на техникумите. 2. изд. С., 1958, с. 110.
- 158 Марков, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916, с. 9.
- 159 Алюзията е по заглавието на проф. Марко Семов „Победителят проси мир“. С., 1996.
- 160 История на България. Т. 2, с. 245.
- 161 Станев, Н. История за първи клас на народните прогимназии. 2. доп. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед № 1501 от 16. VI. 1926 г. С., 123–128.
- 162 Кенов, И. П. Най-нова история. Учебник за VII клас на средните училища. Според програмата от 1925 г. 1. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед под № 3071 от 21 август 1928 г. Пловдив, 1928, 142–144.

<sup>163</sup> *Кефов, И. П., В. И. Кепова.* Обща и българска история. Учебник за трети клас на прогимназиите (с приложения: 6 исторически многоцветни карти). 1. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед под № 3519 от 8 октомври 1932 г. Пловдив, 1932, с. 97; *Кефов, И. П., В. И. Кепова.* Обща и българска история за трети клас на прогимназиите. 2. непр. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед № 3586 от 26 ноември 1937 г. Пловдив, 1938, с. 113.

<sup>164</sup> *Кефов, И. П., В. И. Кепова.* Обща и българска история за трети клас на прогимназиите. 2. непр. изд., с. 113.

<sup>165</sup> *Станев, Н.* История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед № 2158 от 20 август 1918. С., 1918, с. 215.

<sup>166</sup> *Станев, Н.* История за първи клас на народните прогимназии. 2. доп. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със зап. № 1501 от 16. VI. 1926 г. С., 1926, с. 125.

<sup>167</sup> *Кефов, И. П.* Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.). 5. прераб. изд., с. 107.

<sup>168</sup> Вж. напр. *Дочев, Г., П. Петров.* Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., с. 125.

<sup>169</sup> *Койчев, Д. П., М. Фридманов.* Отечествознание. За четвърто отделение, одобрено от Министерството на народното просвещение чрез състезание по програмата от 1936 г. С., 1941, с. 122.

<sup>170</sup> *Попов, И.* Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. Пловдив, изд. и печат Петко Беловежков, 1925, с. 79.

<sup>171</sup> Вж. *Кефов, И. П.* Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.). 5. прераб. изд., с. 107; *Дочев, Г., П. Петров.* Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., с. 124; *Минев, П., К. П. Домусчиев.* Отечествознание с гражданско учение. За четвърто отделение. 1. изд. С., 1937, с. 149; *Попов, И. С.* Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. 1. изд. С., 1931, с. 116; *Койчев, Д. П., М. Фридманов.* Отечествознание. За четвърто отделение, с. 122.

<sup>172</sup> *Кефов, И. П.* Най-нова история. Учебник за VII клас на средните училища. Според програмата от 1925 г. 1. изд., одобрен от Министерството на народното просвещение със заповед под № 3071 от 21 август 1928. г. Пловдив, 1928, с. 143.

<sup>173</sup> *Станишев, Н. Х.* Кратка история на българите..., с. 232.

<sup>174</sup> Пак там, с. 235.

<sup>175</sup> *Станев, Н.* История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 215.

<sup>176</sup> Вж. напр. *Божиков, Б., В. Кепова, Л. Ленкова, И. Сарафов.* История за трети прогимназиален клас. 4. изд. С., 1948, с. 129; *Божиков, Б. Д., И. Кепова.* Българска история за VII кл. на общообразователните училища. 7. попр. изд. С., 1951, с. 97; *Унджиева, Л., Б. Божиков.* Българска история. Учебник за VII клас на общообразователните училища. 4. изд. С., 1955, с. 85; *Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов.* История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 317; *Лишев, С., Н. Попова, Ц. Тодорова.* Българска история за III курс на техникумите. 2. изд., с. 110.

<sup>177</sup> *Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев.* Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд. С., 1953, с. 244.

<sup>178</sup> *Бурмов, А* и др. Отечествозна история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд., с. 74; *Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев.* Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прер. изд., с. 247; *Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов.* История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд. С., 1955, с. 323.

<sup>179</sup> *Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев.* Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд., с. 251.

<sup>180</sup> Пак там, с. 246; *Бурмов, А., Х. Христов, А. Каралийчев, И. Йорданов, Н. Джераси.* Отечествозна история. За IV клас на общообразователните училища. 3. попр. изд., С., 1954, с. 100; *Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов.* История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 318 (...против Балканската война); с. 326 (... против Междоусюзническата война).

<sup>181</sup> *Лишев, С., Н. Попова, Ц. Тодорова.* Българска история за III курс на техникумите. 2. изд., с. 111 сл.

- <sup>182</sup> Бурмов, А и др. Отечествовна история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд., с. 74; Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов. История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 324.
- <sup>183</sup> Лишев, С., Н. Попова, Ц. Тодорова. Българска история за III курс на техникумите. 2. изд., с. 110.
- <sup>184</sup> Димитров, И., М. Исусов, Й. Шопов. История на България за 10 клас на средните политехнически училища. С., 1982 г. (този учебник претърпява няколко издания и действия в българското училище вкл. до 1989 г. – Димитров, И., М. Исусов, Й. Шопов. История на България. За X клас на ЕСПУ. 3. изд. С., 1988).
- <sup>185</sup> Вж. Quandt, S. Didaktik der Geschichte. Systematische Perspektiven. Marburg, 1988.
- <sup>186</sup> Шопов, Й. Дидактически проблеми на историята. С., 1991, с. 261.
- <sup>187</sup> Пак там, с. 263.
- <sup>188</sup> Кефов, И. П. Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.). 5. прераб. изд., с. 107.
- <sup>189</sup> Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание. За четвърто отделение. 1. изд. С., 1925, с. 81.
- <sup>190</sup> Златинчев, Х. Н. Учебник по отечествознание. За IV отделение. 6. попр. изд., С., 1925, с. 74.
- <sup>191</sup> Пастухов, И. Отечествознание. За IV отделение. 5. подобр. изд. С., 1925, с. 92.
- <sup>192</sup> Койчев, Д. П., М. Фридманов. Отечествознание. За четвърто отделение, с. 123.
- <sup>193</sup> Пастухов, И. Отечествознание. За IV отделение. 5. подобр. изд., с. 92; Пастухов, И. Отечествознание. За IV отделение. 1. изд. Пловдив, 1936, с. 153.
- <sup>194</sup> Шейтанов, Н., Б. Д. Божилов. Учебник по българска и обща история. За III прогимназиален клас. С., 1943, с. 98.
- <sup>195</sup> Попов, И. С. Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. 1. изд. С., 1931, с. 116.
- <sup>196</sup> Станев, Н. История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 125.
- <sup>197</sup> Митев, П. Размисли върху руско-турската освободителна война (1877-1878). – История, 1994, № 2, с. 56.
- <sup>198</sup> Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание. За четвърто отделение. 1. изд., с. 81.
- <sup>199</sup> Пастухов, И., И. Стоянов. История на българския народ. Учебник за VIII клас на гимназиите и на педагогическите училища, според програмата от 1925 г. 4. прераб. изд., одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед под № 2314 от 11 юли 1929 г. С., 1929, 260-261.
- <sup>200</sup> Вж. още: Йорданов, А., Н. Т. Дончев. Отечествоведение с гражданско учение. За четвърто отделение (според програмата от 1922 г.). 13. коренно прераб. изд., Пловдив, 1931; Казаков, И. Отечествознание. За четвърто отделение. 3. изд. С., 1943. (Първото издание е одобрено по състезание със заповед № 3393 от 3 ноември 1941 год., второто попр. издание е одобрено със заповед от 28 август 1942).
- <sup>201</sup> Кефов, И. П. Нова история. Учебник за VI клас на гимназиите (според програмата от 1925 г.). 5. прераб. изд., с. 108.
- <sup>202</sup> Кефов, И. П., В. И. Кефова. Обща и българска история. Учебник за трети клас на прогимназиите (с приложения: 6 исторически многоцветни карти). 1. изд., с. 97.
- <sup>203</sup> Пак там, с. 50.
- <sup>204</sup> Недев, Н. Цит. съч., с. 181.
- <sup>205</sup> Шопов, Й. Проникване на фашизма в средното образование (1934-1939). – Истор. преглед, 1975, № 5, 45-56.
- <sup>206</sup> Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., с. 126.
- <sup>207</sup> Пак там, с. 129.
- <sup>208</sup> Бурмов, А., Б. Божилов, К. Ламбрев. Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд., с. 215; Унджиева, Л., Б. Божилов. Българска история. Учебник за VII клас на общообразователните училища. 4. изд., 86-87.
- <sup>209</sup> Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов. История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 327.
- <sup>210</sup> Станчева, З., С. Парашкевова, Т. Дако. История за 8 клас на единните средни политехнически училища. С., 1980, с. 57.
- <sup>211</sup> Попов, И. С. Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. 1. изд., с. 118.
- <sup>212</sup> Тодоров, И. Отечествознание с гражданско учение. За IV отделение (според програмата от 1922 г.) 11. прераб. изд. Пловдив, 1925, с. 85.

- <sup>213</sup> Койчев, Д. П., М. Фридманов. Отечествознание. За четвърто отделение, с. 124.
- <sup>214</sup> Минев, П., К. П. Домусчиев. Отечествознание. За четвърто отделение. 6. прераб. изд., С., 1927, с. 104.
- <sup>215</sup> Пастухов, И., И. Стоянов. История на българския народ. Учебник за VIII клас на гимназиите и на педагогическите училища, според програмата от 1925 г. 4. прераб. изд., с. 261.
- <sup>216</sup> Минев, П., К. П. Домусчиев. Отечествознание с гражданско учение. За четвърто отделение. 1. изд. С., 1937, с. 150.
- <sup>217</sup> Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание за четвърто отделение. 2. изд., с. 126.
- <sup>218</sup> Шейтанов, Н., Б. Д. Божилов. Учебник по българска и обща история. За III прогимназиален клас, с. 102.
- <sup>219</sup> Златинчев, Х. Н. Учебник по отечествознание. За IV отделение. 6. попр. изд., с. 74.
- <sup>220</sup> Попов, И. Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. Пловдив, изд. и печат Петко Беловежов, 1925, с. 79.
- <sup>221</sup> Тодоров, И. Отечествознание с гражданско учение. За IV отделение (според програмата от 1922 г.). 11. прераб. изд., с. 89.
- <sup>222</sup> Минев, П., К. П. Домусчиев. Отечествознание. За четвърто отделение. 6. прераб. изд., с. 104.
- <sup>223</sup> Пастухов, И., И. Стоянов. История на българския народ. Учебник за VIII клас на гимназиите и на педагогическите училища, според програмата от 1925 г. 4. прераб. изд., с. 260.
- <sup>224</sup> Станев, Н. История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 216.
- <sup>225</sup> Шейтанов, Н., Б. Д. Божилов. Учебник по българска и обща история. За III прогимназиален клас, с. 102.
- <sup>226</sup> Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание. За четвърто отделение. 1. изд., с. 81.
- <sup>227</sup> Кеков, И. П. Най-нова история. Учебник за VII клас на средните училища. Според програмата от 1925 г. 1. изд., с. 143.
- <sup>228</sup> Станишев, Н. Кратка история на българите..., с. 235.
- <sup>229</sup> Саздов, Д., Р. Попов, В. Мигев, М. Лалков. История на България (681–1960). Т. 2, с. 289.
- <sup>230</sup> Станев, Н. История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 216.
- <sup>231</sup> Пастухов, И., И. Стоянов. История на българския народ. Учебник за VIII клас на гимназиите и на педагогическите училища, според програмата от 1925 г. 4. прераб. изд., с. 260.
- <sup>232</sup> Кеков, И. П. Най-нова история. Учебник за VII клас на средните училища. Според програмата от 1925 г. 1. изд., с. 144.
- <sup>233</sup> Барбар, О. Цит. съч., с. 26.
- <sup>234</sup> Материали за историята на Балканската война. Шумен, 1913.
- <sup>235</sup> Балканската война през погледа на един французин. Сб. от документи. С., 1977.
- <sup>236</sup> Балканските войни в спомените на съвременници и участници. С., 1973.
- <sup>237</sup> Първото издание датира от 1925 г. Цитираните тук текстове са по: Станев, Н. История на Нова България (1878–1941). С., 1993 (печатана по третото преработено и допълнено издание – книгоиздателство „Ст. Атанасов“. С., 1942).
- <sup>238</sup> Пак там.
- <sup>239</sup> Пак там.
- <sup>240</sup> Пак там, с. 194.
- <sup>241</sup> Пак там, с. 169.
- <sup>242</sup> Пак там, с. 209.
- <sup>243</sup> Пак там, 170–171.
- <sup>244</sup> Пак там, с. 176.
- <sup>245</sup> Пак там, с. 218.
- <sup>246</sup> Пак там, с. 223.
- <sup>247</sup> Събева, С. Несъизмеримите исторически повествования. – В: Пренаписване на новата българска история. С., 1995, с. 151 сл.
- <sup>248</sup> Станев, Н. История на Нова България (1878–1941), с. 181.
- <sup>249</sup> Пак там, 212–213.
- <sup>250</sup> Станев, Н. История на българския народ. Учебник за III прогимназиален клас (с 18 карти и 42 образа). 2. стереот. изд., с. 216.
- <sup>251</sup> Станев, Н. История на Нова България (1878–1941), с. 413, който текст е последния ред и последната фраза на книгата.
- <sup>252</sup> Вж. напр. „Поуки от нашата история“ (В: Дочев, Г., П. Петров. Отечествознание за

четвърто отделение. 2. изд., с. 129) или „Какво трябва да правят младите български граждани“ (В: Понов, И. С. Отечествознание. Учебник за четвърто отделение. 1. изд., с. 119).

<sup>253</sup> История на България. Т. 2, 244–245.

<sup>254</sup> Пак там, с. 245.

<sup>255</sup> Божиков, Б. Д., И. Кенова. Българска история за VII кл. на общообразователните училища. 7. поправ. изд., с. 96.

<sup>256</sup> Бурмов, А. и др. Отечествена история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд., с. 74.

<sup>257</sup> Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев. Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд., с. 249.

<sup>258</sup> Унджиева, Л., Б. Божиков. Българска история. Учебник за VII клас на общообразователните училища. 4. изд., с. 86.

<sup>259</sup> История на България. Т. 2, с. 262 сл.

<sup>260</sup> Жеков, Н. Т. Българското войнство..., с. 283.

<sup>261</sup> Божиков, Б., В. Кенова, Л. Ленкова, И. Сарафов. История за трети прогимназиален клас. 4. изд. С., с. 130.

<sup>262</sup> Бурмов, А., Д. Косев, Х. Христов. История на България. Учебник за XI кл. на общообразователните училища. 1. изд., с. 318.

<sup>263</sup> Бурмов, А. и др. Отечествена история и конституция на Народна република България за IV кл. на единните училища. 5. прераб. изд., с. 73.

<sup>264</sup> Божиков, Б. Д., И. Кенова. Българска история за VII кл. на общообразователните училища. 7. попр. изд., с. 99.

<sup>265</sup> Бурмов, А., Б. Божиков, К. Ламбрев. Българска история. За XI кл. на общообразователните училища. 6. прераб. изд., с. 250.

<sup>266</sup> Марков Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916, с. 1.

<sup>267</sup> Пак там, с. 9.

<sup>268</sup> Цитатът е по: Лалков, М., М., Радева, Л., Зидарова. История за 6 клас на СОУ. – „по признанието на един английски кореспондент“, с. 83.

<sup>269</sup> Димитров, И., М. Исусов, Й. Шопов. История на България за 10 клас на средните политехнически училища. С., 1982 г. (този учебник претърпява няколко издания и действия в българското училище вкл. до 1989 г. – Димитров, И. И., М. Исусов, Й. Шопов. История на България. За X клас на ЕСПУ. 3. изд. С., 1988).

<sup>270</sup> Лалков, М. Между възторга и покрусата. България по време на войните 1912–1918 г., с. 3.

<sup>271</sup> Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя, 1912–1913 г., с. 17.

<sup>272</sup> Лалков, М., М. Радева, Л. Зидарова. История за 6 клас на СОУ, с. 84.

<sup>273</sup> Саздов, Д., Р. Понов, В. Мигев, М. Лалков. История на България (681–1960), с. 286.